

Effectief beleid voor duurzaam gedrag: Een internationale vergelijking

Auteurs DuneWorks:

Sylvia Breukers
Ruth Mourik
Julia Backhaus
Tomas Mathijssen

Auteurs ECN:

Suzanne Brunsting
Matthijs Uytterlinde
Mariëtte Pol

Juli 2013

ECN-E--13-022

Verantwoording

De Raad voor de Leefomgeving en Infrastructuur (RLI) werkt aan een advies 'Duurzame Leefstijlen' dat eind 2013 gereed moet zijn. In het kader van het werk aan dat advies heeft de Raad het ECN en DuneWorks verzocht deze studie uit te voeren. De verwijzing naar deze studie is als volgt: Breukers, S., R. Mourik, J. Backhaus, T. Mathijssen, S. Brunsting, J.C.M. Uytterlinde, M. Pol (2013). Effectief beleid voor duurzaam gedrag: Een internationale vergelijking. Studie voor de Raad voor de Leefomgeving en Infrastructuur (RLI). Parallel aan deze studie is tevens een nationale studie uitgevoerd. De volledige verwijzing luidt: Brunsting, S., J.C.M. Uytterlinde, M. Pol, C. Tigchelaar, S. Breukers, R. Mourik, J. Backhaus, T. Mathijssen (2013). Effectief beleid voor duurzaam gedrag: Een thematische vergelijking. Studie voor de Raad voor de Leefomgeving en Infrastructuur (RLI). In het rapport verwijzen wij echter kortweg naar 'de nationale studie'. Bij ECN valt deze studie onder projectnummer 52174 en rapportnummer ECN-E--13-022.

Abstract

This international comparative case study (the Netherlands, Germany, Sweden, United Kingdom) compares policy themes (household energy, food, mobility, household waste) and cases of interventions aimed at more sustainable behaviours. It investigates how national policy can contribute to sustainable behaviour in these four themes. The study focuses on policy contexts and concrete 'best practice examples' (both policy-initiated and society-driven initiatives), paying attention to the extent to which social scientific insights have been utilised to conduct and evaluate the interventions. The conceptual approach in this study regards individual behaviour not in isolation but as embedded in institutional, social and physical contexts. In line with this, the evaluation of best practice examples focuses on how the following dimensions have been addressed in order to enable, support and sustain behavioural changes: the policy environment and institutional environment, individual behaviour, social norms and the physical environment. In this discussion, the Netherlands is both the starting point and the point of return, enabling us to draw lessons for Dutch policy. We conclude that a more proactive, dynamic and supportive role would fit national policy if it aims at encouraging the spread of more sustainable behaviours in society. Dutch policy could learn from the experiences of other countries and attempt at (among others): showing explicit commitment, connecting initiatives at different levels, and facilitating platforms for exchange of knowledge, experience and expertise, across sectors and departments, in order to arrive at a more integrated approach towards encouraging sustainable behaviours.

Inhoudsopgave

1	Introductie	5
1.1	Achtergrond en aanleiding	5
1.2	Leeswijzer	7
2	Lessen voor het Nederlandse duurzaamheidsbeleid	8
2.1	Lessen en overwegingen per thema	8
2.2	Conditie voor vertaalbaarheid	15
2.3	Thema-overschrijdende lessen	16
2.4	De nationale overheid als verbinder?	20
2.5	Tien vragen voor vervolgonderzoek	22
3	Huishoudelijk energiegebruik	24
3.1	Energiebeleid en verduurzaming van gedrag in vergelijkend perspectief	24
3.2	Internationale vergelijking van cases	25
3.3	Lessen voor Nederland	35
4	Voedselconsumptie	40
4.1	Voedingsbeleid en verduurzaming gedrag vanuit vergelijkend perspectief	40
4.2	Internationale vergelijking van cases	42
4.3	Lessen voor Nederland	50
5	Personenmobiliteit	53
5.1	Personenmobiliteit en verduurzaming gedrag vanuit vergelijkend perspectief	53
5.2	Internationale vergelijking van cases	56
5.3	Lessen voor Nederland	64
6	Huishoudelijk afval en recycling	67
6.1	Afvalbeleid en verduurzaming in gedrag vanuit vergelijkend perspectief	67
6.2	Internationale vergelijking van cases	68
6.3	Lessen voor Nederland	73

Bijlagen

A.	Methodologische verantwoording	76
B.	Generieke contextanalyse	86

	Literatuurlijst	105
--	------------------------	------------

1

Introductie

1.1 Achtergrond en aanleiding

In dit onderzoek staat de vraag centraal hoe sociaalwetenschappelijke inzichten op het terrein van gedragsverandering kunnen bijdragen aan een verrijking van het Nederlandse beleid op de thema's huishoudelijk energiegebruik, voedselconsumptie, personenmobiliteit en huishoudelijk afval en recycling. We stellen de vraag hoe nationaal beleid kan bijdragen tot verduurzaming van gedrag op deze vier thema's en dat onderzoeken we middels een internationaal vergelijkend onderzoek (Nederland, Duitsland, Zweden, Verenigd Koninkrijk). Hierbij besteden we aandacht aan beleidscontext in die landen en aan concrete '*best practice examples*' (dat kunnen beleidsinstrumenten zijn maar ook maatschappelijk geïnitieerde interventies). Ook gaan we in op de sociaalwetenschappelijke inzichten die zijn gebruikt in de verschillende landen.

De Raad voor de Leefomgeving en Infrastructuur (RLI) werkt aan een advies 'Duurzame Leefstijlen' dat eind 2013 gereed moet zijn. In het kader van het werk aan dat advies heeft de Raad ECN en DuneWorks verzocht deze studie uit te voeren. Doel van het advies is om aan te geven welke instrumenten de rijksoverheid op korte en (middel)lange termijn (meer) kan inzetten om duurzamer gedrag bij burgers en consumenten in Nederland te stimuleren, op weg naar een duurzame samenleving in 2050. De RLI heeft vooraf vier beleidsthema's vastgesteld:

1. Huishoudelijk energiegebruik.
2. Voedselconsumptie.
3. Personenmobiliteit.
4. Huishoudelijke afval en recycling.

De centrale vraag van deze studie luidt:

Wat kunnen we leren van het gevoerde rijksoverheidsbeleid gericht op verduurzaming van keuzegedrag en leefstijlen van burgers en consumenten en hoe kunnen deze lessen vertaald worden naar toekomstige beleidsvorming?

Het is nadrukkelijk de bedoeling in deze studie om algemene sociaalwetenschappelijke verhandelingen te vermijden. Hier bestaan al uitstekende overzichten van. Deze studie beoogt een bijdrage te leveren aan een handelingsperspectief voor beleidsontwikkeling danwel -herziening. Door een internationale vergelijkende analyse per thema van buitenlandse beleidscontext en cases met de Nederlandse situatie schetsen we mogelijkheden voor verbetering in Nederland. We pretenderen geen volledigheid met deze studie en conclusies zijn dan ook niet louter als lessen en aanbevelingen, maar ook als suggesties, overwegingen en vragen voor nader onderzoek geformuleerd.

De internationale case studie bestaat uit een vergelijking tussen landen met in de analyse direct gerichte aandacht op de lessen die we voor Nederland kunnen trekken (zie **Tabel 1**). Dit heeft geresulteerd in een keuze voor de landen Nederland, Duitsland, het Verenigd Koninkrijk en Zweden.¹ De nadruk ligt op de concrete vergelijkende analyse van cases waarbij we de volgende vragen stellen:

- Hoe ziet de beleidscontext eruit?
- Wat zien we gebeuren in de praktijk, in Nederland en in andere landen?
- Welke lessen kunnen we daaruit trekken voor de Nederlandse situatie?
- Welke aanbevelingen en overwegingen voor de Nederlandse beleidsvorming kunnen we op basis hiervan geven?

Tabel 1: Overzicht case studies per thema

Thema	Cases (land)
Huishoudelijk energiegebruik	Warm Zone Kirklees (Verenigd Koninkrijk) Beddington Zero Energy Development (Verenigd Koninkrijk) The Nudge Unit (Verenigd Koninkrijk) Local Energy Advice Program (Zweden)
Voedselconsumptie	Ernährungsführerschein (Duitsland) Children Food Trust (Verenigd Koninkrijk) Farming The City Andernach (Duitsland) Zu Gut für die Tonne (Duitsland)
Personenmobiliteit	Smarter Choices (Verenigd Koninkrijk) LundaMats (Zweden)
Huishoudelijke afval en recycling	DIFTAR Landkreis Schweinfurt (Duitsland) Der Grüne Punkt (Duitsland)

¹ Aanvankelijk was ook Oostenrijk opgenomen als referentieland, maar dit land is afgevalen omdat voor het thema voedsel het Verenigd Koninkrijk interessanter was en we een afweging moesten maken tussen diepgang en breedte.

In de bespreking van de thema's is Nederland steeds terugkeerpunt en zo trekken we vanuit de vergelijkingen met andere landen lessen voor de Nederlandse situatie. We sluiten elk themahoofdstuk af met een overzicht van geleerde lessen op minimaal de volgende dimensies² waar beleid gericht op verduurzaming op aan kan grijpen:

- Individuele gedragingen waarop een interventie ingrijpt: op wat voor wijze wordt geprobeerd om individuele gedragsveranderingen te stimuleren?
- Sociale normen: de wijze waarop verduurzaming in gedrag wordt gestimuleerd door verandering in sociale normen; of door gebruik te maken van bestaande pro-sociale normen of van sociale praktijken als aangrijpingspunt voor gedragsverandering.
- Beleids-/institutionele omgeving: beleid; institutionele arrangementen die nodig zijn of die juist een belemmering vormen; samenwerkingsverbanden die van invloed zijn op interventies gericht op verduurzaming in gedrag.
- Fysieke omgeving (fysieke infrastructuur, gebouwde omgeving, technologie): het aanpassen dan wel gebruikmaken van fysieke aspecten van de omgeving om zo duurzamer gedrag mogelijk te maken en te stimuleren. Ook de keuzeomgeving valt hieronder (deze zodanig aanpassen dat de duurzame optie de gemakkelijkste, meest voor de hand liggende wordt voor meer mensen).

Deze studie is nauw verbonden met een gelijktijdig uitgevoerde studie naar de vraag wat we kunnen leren van het gevoerde rijksoverheidsbeleid gericht op verduurzaming van keuzegedrag en leefstijlen van burgers en consumenten binnen Nederland.

1.2 Leeswijzer

Hoofdstuk 2 bevat een uitgebreide samenvatting van de belangrijkste lessen, aanbevelingen, overwegingen en vragen voor vervolgonderzoek. Daarbij gaan we in op condities vanuit de culturele en institutioneel-politieke context die van invloed zijn op de vertaalbaarheid van lessen naar de Nederlandse situatie. We sluiten af met een aantal resterende beleidsrelevante vragen. Hoofdstukken 3 tot en met 6 presenteren de internationale vergelijkende analyses per thema huishoudelijk energiegebruik, voedselconsumptie, personenmobiliteit en huishoudelijk afval en recycling. Gekeken wordt hoe in verschillende contexten uitwerking is gegeven aan initiatieven of interventies gericht op de verduurzaming van gedrag. Tot slot bevat dit rapport twee bijlagen. Ten eerst het conceptueel kader en de methodologische verantwoording (Bijlage A) en ten tweede de contextanalyse waarin culturele, sociale en institutionele verschillen tussen de landen uit dit onderzoek op een rij zijn gezet (Bijlage B).

² Deze vloeien voort uit ons conceptuele raamwerk dat in Bijlage A is uitgewerkt.

2

Lessen voor het Nederlandse duurzaamheidsbeleid

Dit hoofdstuk bundelt de lessen en overwegingen uit de internationale vergelijkende analyses per thema. Vervolgens bespreken we hoe de institutioneel-politieke context mogelijk van invloed is op de vertaalbaarheid van lessen naar de Nederlandse situatie, waarna we aanbevelingen en overwegingen voor de Nederlandse beleidsvorming formuleren. We sluiten af met een aantal resterende beleidsrelevante vragen.

2.1 Lessen en overwegingen per thema

2.1.1 Huishoudelijk energieverbruik

Beleids-en institutionele omgeving

Overstijgt sectorale grenzen

Beleid wordt doorgaans bedacht, ontwikkeld en geïmplementeerd binnen de sectorale beleidsgrenzen van Ministeries en gemeentelijke diensten. In de leefwereld van burgers zijn deze sectorale beleidsgrenzen echter volkomen afwezig. Beleid dat ook in de perceptie van burgers aansprekend en effectief is, is vaak beleid dat – doelbewust of toevallig – in staat blijkt om sectorale grenzen te doorbreken. In de [Kirklees-case](#) (VK) zien we dat terug in de koppeling tussen energiebeleid, gezondheidsbeleid en armoedebeleid.

Aanbodcreatie leidt niet tot gedragsverandering

Net als in Nederland, zijn buitenlandse beleidsmakers geneigd energiebesparing in de gebouwde omgeving te stimuleren door de veranderingen te stimuleren aan de aanbodzijde, met een accent op ontzorgen. De beperkingen hiervan worden duidelijk zichtbaar in de [Kirklees case](#) en het Zweedse [LEAP-project](#). Deze cases laten zien dat wanneer zeer veel tijd en geld in een zo goed mogelijke organisatie van de aanbodkant gestoken wordt, de participatie in energiebesparingsprojecten tot 30% kan komen. De

gedragseffecten van aanbodcreatie zijn dus beperkt. Indien beschikbare tijd en middelen aan de aanbodzijde schaars zijn en men vooral inzet op informeren en ontzorgen is onderzoek vooraf noodzakelijk naar specifieke wensen, behoeften, mogelijkheden en gepercipieerde belemmeringen aan de vraagzijde. Indien een aanbod van informeren en ontzorgen gepaard gaat met economische incentives (subsidies, tijdelijke korting bij leveranciers), groeit de kans op succes doordat een keuzemoment wordt opgeworpen: de consument wordt verleid om de nul-optie (niets doen) te verlaten en in actie te komen.

Individueel gedrag

Draag de bril van de eindgebruiker: verschaft betrouwbare informatie op maat

Om burgers te verleiden tot one-shot-gedrag (investeringen) of het veranderen van routinegedrag, is het essentieel om hen te voorzien van betrouwbare en herkenbare informatie, bij voorkeur toegesneden op hun persoonlijke leefsituatie (bijvoorbeeld door middel van sociale of historische vergelijkingen en terugverdiëntijden). Het persoonlijke maatwerkadvies van de Zweedse [LEAP-adviseurs](#) heeft veel impact op (investerings)gedrag omdat het toegespitst is op de persoonlijke leefsituatie. Of informatie door de ontvanger als betrouwbaar ervaren wordt, is bovendien sterk bepaald door wie de afzender is. De Zweedse energieadviseurs scoren in dit opzicht hoog. Het betrekken van stakeholders (zoals consumentenorganisaties) kan hierbij helpen, maar dit organiseert zich vaak niet vanzelf.

Sociale norm

Maak zichtbaar hoe anderen presteren

Weten wat anderen vinden (sociale norm) of wat anderen doen (sociale praktijk) kan een belangrijke trigger zijn voor duurzaam gedrag. In de cases [Beddington Zero Energy Development](#) (Verenigd Koninkrijk) wordt hier duidelijk zichtbaar op ingespeeld. Bij het beïnvloeden van sociale normen moet echter niet vergeten worden dat de norm zelf belangrijker is dan de vraag of die norm duurzaam gedrag representeert. Mensen hebben de natuurlijke neiging tot 'compliance'³ maar dit kan ook de verkeerde kant op gaan: het besef dat men minder energie gebruikt dan het buurtgemiddelde kan dan tot een verhoging van het energiegebruik leiden. Het is dan ook zaak om een positieve sociale norm ook als zodanig te labelen, zoals in bijvoorbeeld de case [DIFTAR Landkreis Schweinfurt](#) (Duitsland).

Sociale dynamiek kent twee kanten

Fysieke investeringen zijn krachtige begunstigers van duurzaam gedrag, zo toont de Britse [BedZED-case](#) aan. In het ruimtelijk ontwerp van sociale gemeenschappen ligt een groot potentieel om duurzaam gedrag te stimuleren. Tegelijkertijd ligt hierin een beleidsvalkuil. Doordat sociale cohesie een lokaal verschijnsel is, dat bestaat bij de gratie van een *in-group* en een *out-group*⁴, laat dit zich niet eenvoudig opschalen. Hoe sterker de interne cohesie dankzij een specifiek (groen) profiel, des te groter de neiging om zich af te zetten tegen de omgeving die daarvan geen deel uitmaakt.

³ Cialdini, R. B. (1987). Compliance principles of compliance professionals: Psychologies of necessity. In M. P. Zanna, J. M. Olson & C. P. Herman (Eds.): the Ontario Symposium (vol. 5, pp 165-184). Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.

⁴ Turner, J. C. (1975). Social comparison and social identity: Some prospects for intergroup behaviour. European Journal of Social Psychology 5, 1.

Fysieke omgeving

Promoveer keuzearchitectuur tot beleidsinstrument

De [Nudge Unit](#) – geworteld in de gedragseconomie – ontwikkelt instrumenten die burgers geen beperkingen opleggen maar die hen een duwtje proberen te geven om ‘de juiste keuze’ te maken. En met succes, getuige het inmiddels doorgerekende rendement van verschillende Nudge-interventies. In Nederland bestaat, net als in andere Europese landen (bijvoorbeeld Denemarken), wel een nudge-beweging maar deze is maatschappelijk geïnitieerd en weet zich daarbij ondersteund door marktpartijen (o.a. ING en Liander). De Nederlandse overheid volgt dit met interesse, maar zou een stap verder kunnen gaan door, net als het Verenigd Koninkrijk, actief in te zetten op het ontwikkelen en in de praktijk testen van keuzearchitectuur-interventies voor duurzaam gedrag. Beleidsverankering zou Nudge ook hier het duwtje kunnen geven dat nodig is om op grotere schaal gedragsbeïnvloeding te stimuleren.

2.1.2 Voedselconsumptie

Beleids-en institutionele omgeving

Terugtrekkende of terughoudende overheid?

Een verplicht voedingsbeleid waarin staat hoe de school haar best doet om een gezond voedingspatroon te stimuleren kan nuttig zijn omdat scholen daarmee worden gedwongen werk te maken van het stimuleren van duurzamer eetgedrag. In Engeland is dit succesvol, mede dankzij de ondersteunende rol van de [Children Food Trust](#) (Verenigd Koninkrijk). De Nederlandse overheid is hier echter terughoudend, ook waar het gaat om structurele ondersteuning en institutionalisering van initiatieven die gericht zijn op verduurzaming van de vraagkant van voedselconsumptie. Waar in Nederland initiatieven moeten stoppen door geldgebrek worden ze in Duitsland deels ‘geadopteerd’ door de regering die ze onderbrengt en meefinanciert in eigen raamwerkprogramma’s.

Verbind generieke met lokale en toegesneden initiatieven

Het is zinnig om voor Nederland te kijken hoe verbindingen en samenwerking verbeterd kunnen worden tussen enerzijds generieke en anderzijds lokale initiatieven, zodanig dat deze elkaar kunnen versterken (en niet beconcurreren). De Nederlandse case ‘Smaaklessen’ kan zich bijvoorbeeld dan expliciet beperken tot het geven van *voedsel*educatie terwijl andere initiatieven sterker inzetten op gedragsverandering en het inbedden daarvan. De Nederlandse overheid kan een rol spelen in het mogelijk maken en ondersteunen van zulke verbindingen.

Flexibiliteit om instrumenten mee te veranderen met de omstandigheden

Ruimte voor flexibiliteit is belangrijk als het gaat om (sociale) innovatie, zodat de mix van instrumenten/interventies kan mee veranderen in reactie op veranderende omstandigheden en in afstemming met (wisselende) partners. Hoe dit er in praktijk uit kan zien illustreren de cases [Children Food Trust](#) (Verenigd Koninkrijk) en [Natürlich Andernach](#) (Duitsland).

Gemeente: natuurlijke spil bij stadslandbouw?

De gemeente kan een spilfunctie vervullen in het starten en faciliteren van stadslandbouw en daarbij verschillende lokale doelen op milieu-en sociaal gebied slim

combineren, net als in [Natürlich Andernach](#) (Duitsland) waar het ook nog een financiële besparing opleverde. Maar ook intermediaire organisaties kunnen een rol spelen in het verbinden van initiatieven, kennis en ervaring delen en bij het vinden van financiering - voor sociale ondernemers is het vaak lastig om financiers te vinden.

Individueel gedrag

De school biedt slechts één ingang

Als het om kinderen en eetgedrag gaat, is de school slechts één van vele noodzakelijke aangrijpingspunten. Daarnaast zijn ook ouders, sociale omgeving en buurt van grote invloed op het uiteindelijke eetgedrag van kinderen. Om werkelijk verandering in routinegedragingen te bewerkstelligen, is het van belang om ouders, sociale en fysieke omgeving ook te adresseren. [The Children Food Trust](#) (Verenigd Koninkrijk) houdt daar sterk rekening mee en is daarmee een voorbeeld van een groots opgezet programma dat een systeemaanpak hanteert. De situatie in het Verenigd Koninkrijk is weliswaar anders dan in Nederland - bijvoorbeeld omdat de kinderen daar veelal warm eten in de schoolkantines – maar ook in Nederland is een wat meer geïntegreerde benadering zeker het overwegen waard.

Leren door te doen vraagt om andere evaluatiemethoden

Een probleem bij het evalueren van lokale projecten is dat ze door hun aard (flexibel, vrijwillig, weinig middelen) en werking (geleidelijk creëren van een context die actieve betrokkenheid uitnodigt van de burgers) lastig systematisch te evalueren. Bij cases zoals [Natürlich Andernach](#) (Duitsland) en de Nederlandse case 'Kook met mij mee!' zijn effectstudies lastig – in laatstgenoemde geval zouden alleen al de kosten daarvan problematisch zijn. Bij [The Children Food Trust](#) zijn wel effectstudies gedaan op al hun interventies maar CFT is een grote organisatie met een onderzoeksteam dat de projecten ontwerpt en evalueert. Voor projecten die vanuit praktische, ervarings- en 'tacit knowledge' werken, is het zinnig als er ruimte is om flexibel te monitoren en evalueren. Doelen kunnen onderweg veranderen in respons op veranderende omstandigheden. Bij [Natürlich Andernach](#) (Duitsland) was deze flexibiliteit aanwezig – om in reactie op veranderende omstandigheden de richting wat aan te passen. De projectleiders hadden hierin het vertrouwen van de gemeente. In reactie hierop zouden evaluatie- en monitoringinstrumenten dan eveneens moeten worden bijgesteld.

Sociale norm

Reik vaardigheden aan die verloren zijn gegaan: gezond koken

Om een sociale norm te veranderen ten aanzien van gezond eten is het ook nodig om vaardigheden aan te reiken die nodig zijn om een gezonde maaltijd te bereiden. Het *Let's Get Cooking* programma van de [Children Food Trust](#) (Verenigd Koninkrijk) begint vanuit de observatie dat zulke vaardigheden in rap tempo verloren zijn gegaan de afgelopen decennia, wat laat zien dat eetcultuur dynamisch en steeds onderhevig aan verandering is. Tevens laat het succes van deze *Let's Get Cooking* clubs zien dat mensen (inclusief kinderen) ervoor open staan om hun bestaande praktijken te heroverwegen.

Eten is een sociale activiteit bij uitstek

Eten, verbouwen, oogsten, bereiden en nuttigen leent zich heel goed voor sociale interacties en activiteit. Door daar gebruik van te maken, werken initiatieven ook mee aan het ontstaan van nieuwe (of hernieuwde) sociale normen. De [Children Food Trust](#) met het *Let's Get Cooking* programma, maar ook [Natürlich Andernach](#) (Duitsland) waar de inwoners elkaar ontmoeten en samen tuinieren, workshops volgen en oogsten, maken gebruik van dat sociale aspect.

Fysieke omgeving

Zien eten doet eten

Een aantrekkelijke fysieke omgeving die zichtbaar maakt wat mogelijk is nodigt uit om mee te doen. Bij [Natürlich Andernach](#) (Duitsland) nodigt de fysieke omgeving zo uit om mee te doen, te eten, te plukken.

Keuze-architectuur in kantines

Op scholen en kantines is de fysieke omgeving van belang om een rustig en prettig eetmoment te creëren. [The Children Food Trust](#) (Verenigd Koninkrijk) ondersteunt schoolkantines hier actief in waarbij ook aspecten als de akoestiek, licht, inrichting, kleurgebruik, wachttijden etcetera worden meegenomen. Via 'nudges' zou verder nog gestuurd kunnen worden op kleinere porties (kleinere bordjes) en gezondere keuzes (gezond voedsel vooraan).

2.1.3 Personenmobiliteit

Beleids- en institutionele omgeving

Pas in Nederland veel meer een integrale benadering toe

De kracht van de case [Smarter Choices](#) (Verenigd Koninkrijk) zit vooral in de integrale en brede aanpak van duurzame mobiliteit, waarbij aansluiting en inbedding wordt gezocht bij meerdere instituten op meerdere terreinen en inwoners worden uitgedaagd om na te denken over alle typen verplaatsingen in plaats van slechts één verplaatsing. Bovendien versterken verschillende maatregelen op de verschillende terreinen elkaar.

Zet meer in op mobiliteitsmanagement voor scholen waardoor ook het gedrag van ouders wordt beïnvloed

In Nederland zijn we flink op dreef met het inbedden van Mobiliteitsmanagement (MM) bij werkgevers met Het Nieuwe Werken. Maar de inzet van MM op scholen is iets wat we nog weinig doen in Nederland. De resultaten uit de Britse cases geven aanleiding om ook in Nederland MM bij scholen wat grootschaliger op te pakken. Hierbij kan aangesloten worden bij programma's die ROV's en provincie reeds opgestart hebben rondom de verkeersveiligheid van scholen.

Met het MM-programma voor scholieren kan het gedrag van de scholieren beïnvloed worden. Maar ook de ouders kunnen zo aangespoord worden om de kinderen met duurzame vervoerswijzen naar school te laten gaan in plaats van ze te halen en te brengen met de auto. Daarnaast is mogelijk sprake van een indirecte sociale invloed van de kinderen die zich uitbreidt tot andere verplaatsingen van de ouders. Zo kan de sociale norm (fietsen of lopen) voor schoolgerelateerde verplaatsingen ook gaan gelden voor andere korte verplaatsingen.

Individueel gedrag

Do → feel → learn

De casus [LundaMats](#) (Zweden) laat zien dat het mogelijk is om het gedrag te veranderen, waarna het nieuwe gedrag wordt geïnternaliseerd en een positieve attitude ‘vanzelf’ komt. Zo werden mensen gevraagd om vrijwillig een jaar lang met de fiets naar het werk te gaan en niet met de auto. Op deze manier doet men ruim ervaring op met het nieuwe gedrag en krijgt dit tijd in te slijten als gewoontegedrag.

Combineer informatie met in staat stellende instrumenten

Het verstrekken van kennis en informatie, zoals persoonlijke reisadviezen, biedt handvatten om het nieuwe gedrag toe te passen. Met de aanbieding om gratis de bus uit te proberen, wordt men geprikkeld én in staat gesteld om dit ook daadwerkelijk te doen.

Sociale normen

Combineer sociale marketing met feedback

Het inzetten van feedback instrumenten lijkt nog weinig plaats te vinden in mobiliteitsinitiatieven en biedt kansen om het nieuwe gedrag te laten beklijven en om invloed uit te oefenen via de sociale norm. Een combinatie van sociale marketing en feedback biedt een mooie combinatie van inzetten op gedragsverandering om het vervolgens te laten beklijven.

Fysieke omgeving

Beschikbaarheid van alternatieven: noodzakelijk maar niet voldoende

De fysieke omgeving is een sterke invloedsfactor op het gedrag en de keuzes van mobilisten. De beschikbaarheid, bereikbaarheid en aantrekkelijkheid van duurzame alternatieven voor de auto is een basisvoorwaarde. Hoewel de beschikbaarheid wel een randvoorwaarde is, is het niet voldoende. Het is nodig om reizigers te verleiden om gebruik te maken van deze alternatieven. Dit betekent dat een samenhangend pakket van fysieke maatregelen met sociale marketing (informatie en communicatiemaatregelen) nodig is om de vervoerswijzekeuze effectief te beïnvloeden.

2.1.4 Huishoudelijk afval en recycling

Duitsland heeft stappen gezet richting een systeemaanpak met oog voor de lokale context en is daarmee een goed voorbeeld waar Nederland lessen van kan leren.

Beleids- en institutionele omgeving

Ketensamenwerking om het aanbod van verpakkingen te verminderen

In Duitsland betaalt de verpakkingindustrie belasting per productverpakking en heeft het belang bij een goede afvalinzameling, recycling en afvalvermindering. Om dat te bereiken zijn zij afhankelijk van gemeenten en derden (recycling bedrijven), hetgeen ketensamenwerking stimuleert en dat komt weer ten goede aan de verbetering van effectiviteit en efficiëntie van het systeem.

Slimme combinaties

In [Schweinfurt](#) heeft het combineren van meerdere doelen en belangen (bedrijven, overheid, en burgers) zich effectief bewezen: algehele kostenreductie, afvalvermindering, en eerlijker verdeling kosten en baten.

Flexibiliteit, ruimte voor adaptatie en leren

Beide Duitse cases ([Der Grüne Punkt](#) en [Schweinfurt](#)) laten het belang van flexibiliteit zien, zodat er ruimte is voor leerervaringen en systeemverbetering, en zodat daar ook rekening mee gehouden wordt bij monitoring en evaluatie. [Der Grüne Punkt](#) kan inmiddels omgaan met grotere hoeveelheden verpakkingsafval en kan ook andere stromen recycleren die niet in [Der Grüne Punkt](#) merk zitten. [Schweinfurt](#) laat zien dat door eerst te piloten en daarna gefaseerd uit te rollen, geleerd kan worden van fouten en de infrastructuur langzaam mee kan groeien. Zo voorkom je een negatieve lock-in (die we bijv. bij Plastic Heroes zien waar door de nadruk op inzameling, meer ingezameld wordt dan verwerkt kan worden).

Individueel gedrag

Aandacht voor de lokale context en verschillen tussen mensen

Nederlandse initiatieven richten zich op individueel gedrag, vaak zonder oog voor de lokale context en voor motieven achter individuele gedragingen. In Duitsland is hier meer aandacht voor. In het Duitse [Schweinfurt](#) is een grondig onderzoek gedaan naar lokale behoeften, wensen en daadwerkelijke gedrag wat resulteerde in aanpassingen van het initiatief.

Sociale normen

Maak de sociale norm zichtbaar en voelbaar

In Duitsland wordt meer dan in Nederland gebruik gemaakt van de kracht van sociale normen. In [Schweinfurt](#) is lokaal bewust gebruik gemaakt van sociale norm en peer pressure op meerdere manieren: via een politiek leider als trekker en rolmodel in de wijk; door extra schoonhouden van milieustraten en afvalverzamelplekken; en door sterke sociale controle op het werk. [Schweinfurt](#) laat zien dat een norm gecreëerd wordt door monitoren, handhaven en evalueren en vooral terugkoppelen van de effecten naar huishoudens toe zodat ze zien wat impact van hun gedrag is, en zodat bewoners die goed meedoen beloond worden en druk uitgeoefend wordt op mensen die nog niet meedoen.

Fysieke omgeving

Betere scheiding plastic leidt tot verbetering in hergebruik

In Nederland zijn verbeteringen in het scheiden van soorten plastic (ten opzichte van het huidige Plastic Heroes systeem) mogelijk door bijvoorbeeld de uitrol van reeds beschikbare inzamel- en scheidingssystemen zoals PlasticPunt⁵ te faciliteren.

Fysieke ondersteuning voor gedrag

In Duitsland is beleid erin geslaagd het gewenste gedrag eenvoudig, aantrekkelijk en na verloop van tijd ook normaal te maken, bijv. door middel van dienstverlening en gratis afvalzakken voor recycling.

⁵ Dat is een inzamelingssysteem dat het beter (dan het huidige systeem) mogelijk maakt om verschillende kwaliteiten plastic te scheiden en te verwerken tot herbruikbare fracties.

2.2 Conditie voor vertaalbaarheid

In de generieke contextanalyse (zie de bijlage) hebben we de maatschappelijke en institutionele context geschetst in de voor deze studie geselecteerde landen. In de hiernavolgende discussie van thema-overschrijdende lessen, overwegingen, aanbevelingen en nieuwe vragen, beginnen we met een korte bespiegeling op de uitdagingen die de (veranderde) politiek-culturele en institutionele context met zich meebrengt voor de Nederlandse overheid. De condities voor vertaalbaarheid van de *best practice* lessen uit andere landen worden hiermee ook geschetst.

Politieke en besluitvormingsinstituten

In de verschillende landen zien we verschillende institutionele besluitvormingsmodellen. Nederland kent net als Duitsland een neocorporatistische overlegstructuur met mechanismen voor overleg tussen private en publieke stakeholders (buiten de democratische instituten om) met als doel het beschermen van de cruciale economische sectoren. In beide landen zien we dat dat in het voedselsysteem tot spanningen leidt tussen enerzijds doelstellingen die samenhangen met het behoud van de posities als landbouwexporteur versus anderzijds de doelen van een duurzamer voedselsysteem dat de kostprijs mogelijk opdrijft en daarmee de concurrentiepositie aantast. Het betrekken van vertegenwoordigers die de belangen van onze publieke goederen vertegenwoordigen (gezonde leefomgeving, energie, water, biodiversiteit, sociale cohesie) in deze overlegstructuren is zichtbaar in beide landen, maar de vraag is of dat voldoende is. Een belangrijk verschil tussen beide landen is dat de Nederlandse overheid (en deels ook de Duitse) zich voor verduurzaming vooral bedient van vrijwillige afspraken met (industriële) partijen, terwijl de Duitse beleidscultuur daarin minder vrijblijvend is (zie bijvoorbeeld de afvalcases). Kijken we naar Zweden, dan valt op dat de overheid wat minder terughoudend is dan de Nederlandse om maatregelen te ontwikkelen die ingrijpen in de privésfeer: de energieadviseur komt bij burgers over de vloer en in de mobiliteitscase in Lund zoekt de overheid zowel persoonlijk als via social media de dialoog met burgers. Een volgende vraag is hoe duurzaamheidsvraagstukken onderdeel van het maatschappelijk debat kunnen worden waarbij ook kleinere initiatieven, bedrijven en burgers aan kunnen deelnemen.

Een andere uitdaging waarvoor bestaande formele instituten zich gesteld zien, is de toegenomen politisering van het nationale overheidsbeleid. Dit zien we in verschillende landen met een groeiende populariteit van partijen aan de linker- en rechter buitenflanken en daarmee een toename van extreme posities in het debat. Wat echter opvalt is dat in tegenstelling tot landen als Duitsland en het VK, in Nederland duurzaamheidsvraagstukken gemakkelijk gekoppeld lijken te worden aan het predicaat 'links'. Dat komt de beleidsruimte om voortvarend te werk te gaan niet ten goede. In het VK bijvoorbeeld heeft Cameron's centrumrechtse regering de Nudge Unit opgezet. Hoewel op een aantal terreinen het duurzaamheidsbeleid afgezwakt lijkt, is de Nudge Unit enthousiast en effectief bezig op het terrein van gedragsbeïnvloeding. De rol van de nationale overheid is er een van richtinggeving en visie – laten zien dat verduurzaming van ons energiesysteem, voedselsysteem en afvalstelsel politieke en beleidsprioriteit nummer één is. Want hoe kun je anders als overheid van je burgers vragen zich duurzamer te gedragen?

Rol van de nationale overheid in duurzaamheids-governance

De traditionele overlegmodellen lijken uitgehold te raken in Nederland, maar bijvoorbeeld ook in Zweden. Duitsland is overigens mogelijk iets succesvoller in het incorporeren van milieu-en duurzaamheidsbelangen in de bestaande overlegstructuren – ook doordat er op deelstaat niveau ruimte is om extra rekening te houden met regionale en lokale behoeften.

Hoe dan ook, bestaande formele instituties worden meer en meer uitgedaagd door nieuwe vormen van beleidsvorming en initiatief buiten de formele arena's om. Daar is ruimte voor vernieuwing en experiment – inhoudelijk maar ook procesmatig. Op lokaal en regionaal niveau is een toenemend aantal initiatieven zichtbaar van burgers en maatschappelijke netwerken, al dan niet in samenwerking met bedrijfsleven en gemeenten om collectief problemen aan te pakken. Deze ontwikkelingen zetten de nationale overheid niet buiten spel, maar werpen wel de vraag op welke rol de nationale overheid wil en kan spelen. Daar gaan we in het volgende gedeelte waar we thema-overschrijdende lessen trekken op basis van de casusanalyses verder op in.

2.3 Thema-overschrijdende lessen

Successen uit het buitenland zijn niet zonder meer één op één vertaalbaar naar de Nederlandse context, maar *best practice* cases werpen wel een licht op wat we in Nederland anders en beter zouden kunnen doen. Dat kunnen hele concrete of juist generieke lessen zijn. We presenteren eerst de voornaamste lessen aan de hand van de verschillende aangrijpingspunten waar initiatieven op kunnen inspelen (beleids-en institutionele omgeving; individueel gedrag; sociale normen; fysieke omgeving). Vervolgens willen we een stap verder gaan waarbij de koppeling tussen deze elementen en het proces ook aandacht verdienen. Verschillende succesvolle voorbeelden zijn succesvol omdat ze van meerdere aangrijpingspunten gebruik maken: niet alleen het individuele gedrag, maar ook institutionele verankering, aandacht voor sociale mobilisatie en inbedding, aandacht voor nieuwe sociale normen, fysieke omgevingsaspecten (bijv. [Smarter Choices](#) bij mobiliteit; [Children Food Trust](#) bij voedsel; [Nudge Unit](#), consistent labelen en ondersteunende infrastructuur bij afvalrecycling). Dat betekent overigens niet dat een interventie of instrument dit allemaal in huis moet hebben om succesvol te kunnen zijn. Weten wat er nog speelt aan initiatieven en interventies, zodat daar ook slim aansluiting op gezocht kan worden, kan ook een goed idee zijn (bijv. binnen het Voedsel Educatie Platform dat door Steunpunt Smaaklessen wordt opgezet en dat eventueel ruimte zou kunnen bieden aan uiteenlopende initiatieven gericht op gezonde voeding en kinderen; in Duitsland vormt het AFL onderdeel van het integrale IN FORM programma gericht op gezondere voeding en meer beweging).

Beleids-en institutionele omgeving

Het politieke karakter van het duurzaamheidsvraagstuk

Er bestaat geen (politieke) consensus over de urgentie van duurzaamheidsvraagstukken en dat staat de vorming van consistent beleid in de weg. Op de verschillende thema's zijn er duidelijk verschillende ideeën over de aard van oplossingen. Die politieke onduidelijkheid is ook zichtbaar op het niveau van samenwerking tussen

departementen. Daar waar in Nederland thema-overschrijdende interdepartementale samenwerkingsverbanden waren opgestart zijn deze niet verder geïnstitutionaliseerd geraakt. In het VK zien we dat mede dankzij de [Nudge Unit](#) interdepartementale overlegstructuren zijn ontstaan die sectoroverstijgende kwesties aanpakken.

Investeer in burgers en consumenten

De verhouding tussen beleid gericht op consumentengedrag en beleid gericht op de productiekant is erg scheef. Aan eerstgenoemde wordt veel minder uitgegeven maar wel veel gevraagd van burgers in termen van inspanning, en nu ook weer op bezuinigd. In Duitsland zien we dat de overheid een aantal initiatieven voortvarend ondersteunt (bijv. onder het IN FORM raamwerkprogramma) terwijl in Nederland voor verschillende voedselinitiatieven, of mobiliteitsinitiatieven zoals Het Nieuwe Rijden de ondersteuning beëindigd heeft danwel flink teruggeschoefd. Ook in het VK moeten initiatieven als het CFT de broekriem aantrekken want de overheidsfinanciering houdt ook daar op.

Voer aanbodbeleid dat gedragsverandering van consumenten ondersteunt

Bij voeding wordt met beperkte middelen geprobeerd, bijvoorbeeld via voorlichting, om gedragspatronen te veranderen. Maar tegelijk investeert de voedingsmiddelenindustrie in het promoten van, meestal, ongezonde en niet duurzame voeding. Hier ligt een spanningsveld met de economische belangen dat echter niet buiten beschouwing gelaten kan worden bij het verkennen van de mogelijkheden voor bevorderen van duurzamer gedrag.

Pas de benadering aan op het soort gedragsverandering

Het is belangrijk dat beleid gericht op gedragsverandering ook aandacht besteedt aan het soort van gedragsveranderingen en hoe deze het beste te ondersteunen. De succesvolle introductie van de [Grüne Punkt](#), bijvoorbeeld, profiteerde van reeds bestaande afvalscheidingspraktijken op huishoudelijk niveau, maar worstelt nu om huishoudens in stedelijke gebieden (waar dit een nieuw gedrag betreft) te steunen of te dwingen tot goede afvalscheidingspraktijken. Een ander soort gedragsverandering vergt ook een andere danwel aangepaste aanpak.

Overheidsbeleid als katalysator

Verschillende cases, bijvoorbeeld stadslandbouw, afvalrecycling of energiebesparingsprojecten laten zien dat het beleidsmatig ondersteunen en faciliteren van innovatieve initiatieven van onderop, bijvoorbeeld door wettelijk ruimte te maken, een belangrijke katalysator kan zijn voor deze initiatieven.

Ruimte om te leren

Flexibiliteit, ruimte om onderweg te leren en op basis daarvan doelen en middelen bij te stellen is van belang. Flexibiliteit betekent ook dat een instrument/interventie kan veranderen. Zowel een grote club als [Children Food Trust](#) maar ook [Natürlich Andernach](#) en de gemeente [Schweinfurt](#) zijn er erg op gericht om de benadering steeds zo goed mogelijk op de doelgroepen te laten aansluiten en dat betekent dat in reactie op veranderende omstandigheden interventies aangepast worden. Deze flexibiliteit helpt bovendien (fysiek, sociaal, technologisch, planologisch) determinisme te voorkomen. Immers als je ruimte biedt om je project aan te passen op veranderende omstandigheden, ga je niet uit van blauwdrukken.

Monitoring

Om te kunnen leren is monitoring nodig. Vooral ook monitoring op het individuele niveau of op daadwerkelijk gedrag, kan helpen om projecten(eerder) bij te stellen, lessen te trekken voor vervolgprojecten en feedback te verzorgen naar gebruikers als motivator voor gedragsverandering. De algemene indruk bij het onderzoek naar verschillende projecten was dat de hoeveelheid objectieve evaluatierapporten gering is en dat de monitoring vaak op de output gericht is (minder CO₂-emissie, minder verkeersdoden, minder kilo afval, meer recycling. Inzicht in het onderliggende proces van gedragsverandering (aard, richting) zou deze output kunnen helpen verklaren en bijsturen, maar dan moet dit wel gemeten worden.

Het belang van samenwerking

Ook wanneer het systeem benoemd wordt, dan nog vertaalt dit zich lang niet altijd in het daadwerkelijk samenwerken met en afstemmen op andere systeemcomponenten. Bij de 'Smaaklessen' wordt erkend dat ouders erg belangrijk zijn om eetgedrag van kinderen te veranderen, maar zij worden er niet nauwer bij betrokken. Bij [Diftar](#) wordt wel gewerkt met betaling per kilo, maar geen alternatieve geboden zoals composteerbakken, of containers waar blik in kan worden gedeponeerd. Waar bovenstaande op neerkomt is dat interventies vaak symptoombestrijding zijn. Bij spitsmijden wordt de hoeveelheid verkeer aangepakt op een bepaald moment op een bepaalde plek. Het systeem, inclusief de werkcultuur, dat geleid heeft tot die congestie wordt echter niet ter discussie gesteld. Kortom, de samenwerking tussen nationale overheid, werkgevers, bedrijfsleven, maatschappelijke organisaties kan dus veel beter worden ingezet om gezamenlijk ook tot structurele oplossingen te komen die daadwerkelijk aangrijpen op leefstijl van mensen en niet alleen hun individuele gedrag. Naast het inzetten op *quick wins* (via gedragsverandering) is het van belang om een langetermijn aanpak van de context te komen.

Individueel gedrag

Verdeling lusten en lasten: gedragsverandering is niet 'gratis'

Een groot deel van de moeite en de verantwoordelijkheid wordt vooral aan de kant van de consumenten, bestuurders, burgers gelegd in Nederland. Denk aan afvalrecycling waar de scheiding en inlevering door de consument zelf moet worden gedaan. Denk aan mobiliteit waar de burger zijn gedrag middels training moet aanpassen, of bij energie waar de burgers de lasten van een renovatie moeten dragen.

Gedragsverandering wordt gezien als 'kosteloos' voor burgers maar dat is het vaak niet. De best practice cases laten ook zien dat dat anders kan, en dat daarmee de respons van burgers in veel gevallen ook een stuk groter is. Bijvoorbeeld de kosten voor renovatie die in [Warm Zone Kirklees](#) vergoed werden (hoewel daarmee niet gezegd is dat je die benadering een op een zou willen vertalen). De *Let's get Cooking* kookclubs zijn erg populair omdat ze mensen ook wat meer bieden: mensen gaan er graag heen omdat het ook *leuk* is, niet louter om gezond te leren koken. De kosten-efficiëntie van gedragsveranderingsprogramma's kan berekend worden op basis van geïnvesteerde middelen vanuit de overheid, maar het geld en vooral ook de tijd, moeite en andere niet-financiële kosten die door burgers worden ingelegd worden niet meegerekend. Ook worden de baten vaak alleen op maatschappelijk niveau ingestoken en niet zozeer op individueel niveau. De baten daar liggen in de orde van grootte van een paar tientjes winst op jaarbasis, nauwelijks de moeite voor velen. Uit de literatuur weten we dat bij een verschil tussen 'locus of change' (in gedragsinterventies vaak lokaal) en 'locus of

benefit' (vaak gelegd op maatschappelijk niveau) een veranderingscampagne vaak de plank mislaat.⁶

Zoniet in Schweinfurt bijvoorbeeld waar de gemeente erkent dat het [Diftar](#) systeem voor sommigen onevenredig hoge lasten brengt. Of in [Natürlich Andernach](#) waar ook wordt nagedacht wat het project te bieden kan hebben voor scholieren, ouderen en bijv. jonge gezinnen. Het gaat er niet zozeer om objectief vast te stellen hoe de verdeling van kosten en baten er uit zou moeten zien, als er maar aandacht voor is.

Inbedding routine gedragingen

Veel beleidsinitiatieven richten zich onvoldoende op het inbedden en verankeren van routinegedragsverandering. Er zijn tal van manieren waarop dat kan: van kleine *reminders* zoals magneetstickers op de koelkast, stickers op de auto of een App op de telefoon die een alarm geeft in een bepaalde situatie (zaken die technisch eenvoudig te doen zijn), tot veranderingen in keuzeomgeving (kantines, supermarkten, fysieke infrastructuur die ander mobiliteitsgedrag uitnodigt).

Expliciteer de gedragscomponenten

Al het beleid draagt een gedragscomponent in zich, ook al gaat het over isolatie, containers, auto's, gezonder voedsel of slimme meters. Het is van belang om de gedragscomponent die het succes van dat beleid bepaalt expliciet te maken – ook als het beleid niet per se gericht is op verduurzaming van leefstijlen. Dan pas is het mogelijk om ook te gaan praten over achterliggende theorieën en aannames ten aanzien van gedragsveranderingsmechanismen (en komt men er bijvoorbeeld achter dat aannames wat betreft de motivaties van mensen heel anders zijn en niet louter financieel).

Sociale norm

Het gebruik van sociale normen als instrument op collectief niveau (van straat, kantoor tot maatschappij) begint wel zijn weg te vinden naar initiatieven. Echter, in Schweinfurt bijvoorbeeld worden die normen wel gebruikt, door milieustraten extra schoon te houden om dumping tegen te gaan, of wordt getracht een andere norm in te stellen, maar dit wordt niet expliciet gecommuniceerd naar de consumenten en burgers. Waar de nieuwe gewenste norm wel expliciet wordt gemaakt gebeurt dat bijvoorbeeld door in campagnes en of lokale en landelijke media de oude gewoontes ter discussie te stellen, maar de feedback over het succesvol overstappen naar de nieuwe norm vindt te vaak alleen op individueel niveau plaats, via een energierekening, of via de afvalstoffen heffing die lager uitvalt door betere recycling, of door betaling van een paar euro bij het buiten de spits rijden, waardoor individuen niet zien, voelen dat er ook op collectief niveau een nieuwe norm aan het ontstaan is. Hierdoor werk je het sociale dilemma in de hand waarbij mensen de idee krijgen dat ze individueel de kosten dragen terwijl de baten door het collectief ervaren worden. Die ongelijkheid zal demotiverend werken en de duur van het nieuwe gedrag bekorten. Bij een initiatief als [Zu Gut für die Tonne](#) en Eten is om op te Eten zou het koppelen van feedback aan de sociale norm effectief kunnen zijn want bij verspilling liet onderzoek zien dat mensen zich schuldig voelen als ze eten weggooiden, maar daar vervolgens niet naar handelen.

⁶ Rogers, E. M., & Storey, J. D. (1987). Communication campaigns. In C. Berger & S. Chaffee (Eds.) *Handbook of communication science* (pp. 817–846). Newbury Park, CA: Sage.

Fysieke omgeving

De stedenbouwkundige opzet van [BedZED](#) is sterk gericht op het realiseren van een *sense of community*, waarbij ongeplande ontmoetingen sneller plaatsvinden tussen bewoners. Hoewel er hierin wel wat te sturen valt, betekent het niet dat je door een wijk op een bepaalde manier vorm te geven ook daadwerkelijk duurzamer gedrag of het ontstaan van sociale cohesie bereikt. Interventies in de fysieke omgeving kunnen dus ook doorschieten en hun doel missen wanneer er een deterministische en lineaire visie op mensen en gedrag aan ten grondslag ligt. Het is dan ook aan te raden om fysieke interventies te piloten dan wel participatief te ontwerpen.

Met nudges alleen kom je er niet

Het grote enthousiasme in het Verenigd Koninkrijk en ook toenemend in Nederland om met ‘nudges’ gedragsverandering te bewerkstelligen zijn bemoedigend. Nudge als beleidsinstrument is zeker het overwegen waard voor Nederland. Tegelijkertijd zijn ‘Nudges’ onvoldoende om een systeemverandering teweeg te brengen. Als de aandacht teveel naar nudges uitgaat kan dat ook het zicht op de noodzaak van structurele en pijnlijke keuzes en transformaties verdoezelen omdat ze problemen terugbrengen op individuele gedragingen die de goede kant moeten worden opgestuurd terwijl het systeem dat dat gedrag in stand houdt in stand blijft. Als zodanig kan het het zicht vertroebelen op de rol en verantwoordelijkheid die de overheid en grote ketenpartijen hebben in het verduurzamen van het voedselsysteem. Structurele, institutionele en fysieke, infrastructurele aspecten van de duurzaamheidsproblematiek moeten ook aangepakt worden om gedragsveranderingen mogelijk te maken en te bestendigen.

2.4 De nationale overheid als verbinder?

In de praktijk zien we dat het nationale beleid, hoewel soms succesvol op deelgebieden, toch vaak achter sociale innovaties aanloopt. Dat is niet verwonderlijk, gezien de mobilisatie vanuit de samenleving rondom duurzaamheidsthema's de afgelopen jaren. Ook als het nationale overheidsbeleid niet agenda-settend is, dan is het in elk geval van belang dat het ook niet belemmerend uitpakt. Daarnaast is het niet alleen de vraag welk instrumentarium de overheid kan inzetten, maar misschien nog meer wat voor procesrol ze oppakt en vooral hoe ze verandering zichtbaar kan maken en kan monitoren en evalueren. Uit deze studie is naar voren gekomen dat de nationale overheid niet de intentie lijkt te hebben om een hele voortvarende rol op te pakken als het gaat om het aanjagen van de verduurzaming van leefstijlen van burgers. Ondanks de terughoudende houding als het gaat om steviger interventies (directe subsidies, dwingende bestuurlijke maatregelen, het expliciet afkeuren/goedkeuren van sommige dieetkeuzes) heeft de nationale overheid mogelijk wel een belangrijke rol te vervullen in het mogelijk maken en ondersteunen van verschillende typen verbindingen. Het faciliteren van bottom-up initiatieven kan op vele manieren: financieel, richtinggevend (commitment tonen), samenbrengend, communicerend en coördinerend (met bestuurslagen), sector-overschrijdend werken. *Een verbindende rol* lijkt de nationale overheid te passen en die rol werken we hieronder concreter uit.

Verbinden van lokale sociale initiatieven met top-down interventies

Wat ontbreekt, niet alleen in Nederland maar ook elders zijn goede verbindingen tussen bottom-up en top-down initiatieven. Het gaat hier om enerzijds generieke en anderzijds lokale toegesneden initiatieven waarbij ze elkaar kunnen versterken. Misschien dat de Smaaklessen net als het Duitse AFL zich het beste expliciet beperken tot het geven van *voedseleducatie*, en andere meer sociaal innovatieve initiatieven zich richten op het lokaal inbedden van gedragsveranderingen.

Verbinden van initiatieven gericht op routineverandering

Veel initiatieven, zelfs binnen eenzelfde thema, maken onvoldoende gebruik van elkaars kracht. Een project als spitsmijden biedt bijvoorbeeld een uitgelezen moment om mensen ook bekend te maken met HNR. Daar waar een interventie probeert om routinegedragingen te doorbreken, door het zichtbaar maken en ter discussie stellen van die routine kan het ook geschikt zijn om op hetzelfde moment nog een andere routinegedraging aan te pakken. Dat is dus ook een kwestie van timing. Zo kunnen verschillende interventies elkaar versterken. De nationale overheid kan een rol spelen in het verbeteren van onderlinge verbindingen en verbanden.

Verbinden: sociale norm

De verbindende rol van de overheid kan ook bijdragen aan het helpen creëren van een nieuwe sociale norm. De sociale norm is niet uitsluitend te stellen door communicatie van bovenaf. Bij de Plastic Heroes case is de communicatie centraal geregeld, maar de sociale norm wordt ook op wijkniveau gesteld zoals in het Hoornhorst project, waarbij lokale bewoners of ambassadeurs een sterkere invloed hebben dan verder afstaande campagnes. Bij het Britse [Smarter Choices](#) zijn lokale formele en informele verbanden bij de uitvoering van een grootscheepse campagne betrokken zodat het introduceren van de nieuwe normen door lokale processen ondersteund en overgenomen kon worden. Om dat mogelijk te maken is een koppeling tussen centrale en lokale initiatieven van belang en daar kan de nationale overheid een rol in spelen.

Verbinden: breng financiers en projecten samen

In het licht van de beperkte middelen voor initiatieven gericht op de vraagkant, zou de overheid op een andere manier kunnen proberen om de financiering voor bijvoorbeeld voedselinitiatieven te faciliteren. De overheid kan verbinden door een voorbeeld te stellen, door sterk positie in te nemen en betrokkenheid te tonen. Dan kan het voor andere financiers ook aantrekkelijker worden om zulke initiatieven te ondersteunen. Ook zou de overheid kunnen bijdragen aan het zichtbaarder maken van wie/welke bedrijven op dit moment welke duurzaamheidsinitiatieven steunen en zo wellicht bijdragen aan een nieuwe corporate norm.

Verbinden: lokale en bovenlokale baten

Daar waar individuele gedragsveranderingen worden verlangd, is het van belang dat de baten niet louter op maatschappelijk niveau worden geformuleerd, maar ook vertaald worden naar de leefsituatie van individuen (bijv. bij het HNR worden maatschappelijke baten in termen van CO₂-reductie etc. terug gecommuniceerd, maar niet op het niveau van het individu). De nationale overheid kan initiatieven stimuleren om hier op te letten, door zelf het goede voorbeeld te tonen.

Verbinden: vele kleine stapjes maken één grote

Als de overheid een rol oppakt in het combineren, bundelen en versterken van talrijke initiatieven in grotere raamwerkprogramma's, dan ondersteunt het een heleboel kleine stappen die samen deel uitmaken van een grotere transitie. De overheid kan dan successen van individuele initiatieven terug communiceren naar de burgers en zo laten zien hoe collectieve actie vruchten afwerpt. En door zulke raamwerkprogramma's kan de overheid ook beter richting en betekenis geven aan specifieke initiatieven terwijl ruimte voor flexibiliteit in de uitvoering behouden blijft. Ook zijn raamwerkprogramma's een middel om belanghebbenden samen te brengen, inspanningen te stroomlijnen en uitwisseling en leerprocessen te stimuleren.

2.5 Tien vragen voor vervolgonderzoek

Deze studie had niet als doel uitputtend te zijn. Daarvoor was de reikwijdte te breed en de beschikbare tijd te kort. De voornaamste beleidsrelevante vragen die bij herhaling naar boven kwamen en die verder onderzoek verdienen (voor zover wij dat kunnen overzien) presenteren we hieronder bij wijze van afsluiting.

1. Hoe kunnen maatschappelijk geïnitieerde initiatieven beter begeleid worden in het kiezen en gebruiken van sociaalwetenschappelijke inzichten in het ontwerp, de uitvoering, de monitoring en evaluatie van hun project/programma?
2. Wat kunnen we leren van initiatieven die niet theoretisch onderbouwd zijn maar wel effectief blijken – zowel in praktisch-operationele zin als in termen van theorievorming?
3. Hoe belangrijk is institutionele context voor de inbedding van een nieuwe sociale norm? Kan institutionalisering zoals een keurmerk, of een logo, of een training voldoende zijn om een nieuwe gedraging te laten inbedden?
4. Is contextsensitiviteit een verklaring voor het falen van projecten die alleen maar op intentieverandering richten? Verklaart de 'hardheid' van context het gat tussen intentie en daadwerkelijk gedrag?
5. Kan een overheidsgeïnitieerd programma wel contextsensitief zijn, of moet een implementatie daarvoor op lokaler niveau (gemeente, stad) plaatsvinden?
6. Wat kunnen we van andere landen leren met betrekking tot de rol en inbedding van interdepartementale overlegstructuren en –activiteiten? Hoe kunnen we de Nederlandse ervaringen in het licht daarvan evalueren? Met aandacht voor de vraag wat realistisch aan impact te verwachten is van zulke interdepartementale instituties als ze naast de reguliere departementen (met budget, personeel, historie, status, macht) bestaan.

7. Wat voor invloed heeft de voortdurende crisis op het beleidsdenken over duurzaamheidsvraagstukken? Hoe kan er ondanks de crisis toch (juist) een adequaat antwoord ontwikkeld worden op duurzaamheidsvraagstukken? op
8. Zijn er methoden en tools die ondersteuning bieden vanuit een systeemperspectief gedurende de beginfase van initiatieven, die daarbij helpen om bepaalde valkuilen te voorkomen (bijv. rebound)?
9. Hoe kan beleid dat duurzaam gedrag ondersteunt beter geïstitutionaliseerd raken in de verschillende beleidsdomeinen?
10. Wat kunnen we leren van de ervaringen waarbij maatschappelijke geïnitieerde initiatieven succesvol gekoppeld zijn aan financiers en aldus in staat zijn gesteld om een verdienmodel te ontwikkelen en toe te passen? Aangezien learning-by-doing vaak de manier is waarmee duurzame initiatieven zich ontwikkelen: hoe kunnen deze leerprocessen als een doel op zich gestimuleerd worden op effectieve wijze?

3

Huishoudelijk energiegebruik

3.1 Energiebeleid en verduurzaming van gedrag in vergelijkend perspectief

Particuliere huishoudens zijn goed voor 26% van het energiegebruik in Europa. In het Nederlandse energiebeleid is energiebesparing in de gebouwde omgeving al langer een belangrijk thema. Het Plan van Aanpak Energiebesparing Gebouwde Omgeving uit 2011 bevat de Nederlandse beleidsambities die gericht zijn op het verminderen van de CO₂-emissies, het versterken van de bouwsector door investeringen in verduurzaming van de gebouwde omgeving en het verminderen van de woon- en energielasten van burgers. Het beïnvloeden van (stook)gedrag wordt daarbij specifiek als aangrijpingspunt gedefinieerd. Het energiebesparingsbeleid gericht op huishoudens voert terug tot de jaren zeventig toen de Nederlandse overheid – als gevolg van de oliecrisis – actief inzette op het stimuleren van woningisolatie. In de jaren tachtig realiseerde Nederland op dermate grote schaal na-isolatie van de bestaande voorraad dat het een gidsland werd in Europa.

Hoewel Nederland nog steeds streeft naar vermindering van energiegebruik en terugdringing van de CO₂-uitstoot in zowel bestaande bouw als nieuwbouw, tekent zich langzaam de wet van de remmende voorsprong af. Momenteel tilmert het Verenigd Koninkrijk aan de weg met energiebesparing in de gebouwde omgeving en gooit Duitsland internationaal gezien hoge ogen met de *Energiewende*. Omdat de Britse woningvoorraad tot de oudsten van Europa behoort, valt daar nog relatief veel te winnen. De afgelopen jaren heeft het Verenigd Koninkrijk dan ook een inhaalslag gemaakt met woningisolatie die vergelijkbaar is met de inspanning die Nederland in de jaren tachtig realiseerde.

De centrale doelen van het Britse energiebeleid stemmen overeen met het Nederlandse beleid: de pijlers zijn CO₂-reductie (60% in 2050) en voorzieningszekerheid. Waar het accent in het Nederlandse overheidsbeleid ligt op vrijwillige sectorafspraken, informeren en faciliteren, gaat het Verenigd Koninkrijk verder met het toepassen van beleidsinstrumenten met een verplichtend karakter, bijvoorbeeld een energiebesparingsverplichting voor energieleveranciers. Daarnaast experimenteert men met instrumenten die meer direct proberen in te grijpen op het gedrag van burgers, terwijl gedragsbeïnvloeding in het Nederlandse beleid hoofdzakelijk 'via de band' gespeeld wordt. Zo kent het Verenigd Koninkrijk van overheidswege de 'Nudge-Unit' die huishoudens stimuleert tot alledaags energiebesparingsgedrag en investeringen in energiebesparende maatregelen.

Duitsland is in Europa koploper wat betreft de aankoop van zonnepanelen door huishoudens en de actieve betrokkenheid van consumenten bij slimme netten. Maar het land biedt weinig concrete aanknopingspunten voor huishoudelijke energiebesparing. Het PBL (2013) becijfert dat de feitelijke prestaties van Duitsland op het terrein de gebouwde omgeving het afgelopen decennium niet bijzonder goed zijn. Zo was de efficiencyverbetering voor eindverbruikers tussen 2000-2009 in Duitsland geringer dan in Nederland of Groot-Brittannië.⁷

Omdat Zweden en Oostenrijk technische en infrastructurele verschillen complicerend werken voor een vruchtbare vergelijking met Nederland (zo bestaat de woningvoorraad in beide landen deels uit houtskeletbouw, vaak voorzien van hoogwaardige houtpelletkachels) staat het Verenigd Koninkrijk centraal bij de analyse van cases met leerpotentie op het terrein van huishoudelijk energiegebruik.

3.2 Internationale vergelijking van cases

Het Verenigd Koninkrijk is niet alleen een waardevolle referentie vanwege de aard en het ambitieniveau van het energiebeleid, maar ook door de (gedeeltelijke) complementariteit van het Britse beleidsinstrumentarium ten opzichte van het Nederlandse. Uit Zweden nemen we één case mee in de analyse. Tabel 4 geeft een overzicht van de geselecteerde cases op het thema huishoudelijk energiegebruik die hieronder worden uitgewerkt.

⁷ Planbureau voor de Leefomgeving (2013). Overzicht van de belangrijkste aspecten achter de Energiewende. Den Haag: PBL.

Tabel 2: Cases Energiegebruik Huishoudelijk

Cases Huishoudelijk energiegebruik	Beleids- of maatschap-pelijk geïnitieerd*		Type instrumenten: bestuurlijk /institutioneel; economisch; informatief en communicatief. Vrijwillig of opgelegd					Waarop richt het zich: individueel gedrag, sociale normen, institutionele aspecten, fysieke omgeving				Soort gedrag: routine ; bewust gedrag; one-shot gedrag;		
	Bel-i	Ma-i	bestuu	econ	info	Vrijw	Opgel	Indiv	Soc	Instit.	Fys	routine	bewust	1-shot
Blok voor Blok (NL)	x		x	(x)	x	x		x		x	x			X
Energielabels (NL)	x				x	x		x	x				x	
Warm Zone Kirklees (UK)	X			X	X	x		X		X	X	X		X
BedZED (UK)		X		X	X	x		X	X		X	X	X	X
Nudge Unit (UK)	X	X	X	X	X	x		X	X	X	X	X	X	X
Local Energy Advice Program (SE)	X				X	x		X		X			X	X

3.2.1 Case 1: Warm Zone Kirklees

Beleidscontext

Net als Nederland kent het Verenigd Koninkrijk een beleidsdoelstelling gericht op het verlagen van woonlasten door energiebesparing. De motivatie is echter, anders dan in Nederland, ingegeven door het willen bestrijden van *energy poverty* (energiearmoede). Dit is een belangrijk thema in de Britse politiek. Door van overheidswege de garantie af te dwingen dat 'elk huishouden in staat is om een woning adequaat en betaalbaar te verwarmen' gaat het Verenigd Koninkrijk hierin verder dan Nederland. Sinds 2000 worden huishoudens met lage inkomens in laagefficiëntie woningen via de *Warm Front*-regeling voorzien van efficiënte verwarmingssystemen en isolatie. Inmiddels is de regeling toegepast in meer dan 2,2 miljoen huishoudens, met een gemiddelde besparing van meer dan 650 GBP per jaar per huishouden.⁸ Het aantal woningen met dakisolatie steeg tussen april 2007 en april 2011 met 39% (13,2 miljoen van de 23,3 miljoen woningen). Met een penetratiegraad van 57% blijft Verenigd Koninkrijk op dit punt nog wel fors achter bij de Nederlandse situatie (79%).⁹ Alhoewel de aanleiding duidelijk anders is, zijn de genomen maatregelen op gedragsniveau interessant om te beschouwen. We kunnen hier waarnemen wat er gebeurt bij aanwezigheid van een sterkere prikkel voor huishoudens om uit de zogenoemde 'nul'-optie te komen.

Aanleiding en opzet

Warm Zone Kirklees (2007-2010) is een van de grootste gebiedsgerichte huishoudelijke energieprogramma's uit de Britse geschiedenis. Bij een kwart van de huishoudens in Kirklees (gelegen ten zuidwesten van Leeds) was sprake van energiearmoede en het aantal gevallen van koolmonoxidevergiftiging was relatief hoog. Om de koolmonoxidevergiftiging tegen te gaan en energiearmoede en de CO₂-uitstoot te verminderen lanceerde de gemeente in 2007 het Warm Zone-project, waarmee elke woning in Kirklees gratis spouwmuur- en dakisolatie en spaarlampen aangeboden

⁸ OECD/IEA (2012). *Energy Policies of IEA Countries. 2012 Review: The United Kingdom*. Paris: IEA.

⁹ Ministerie van BZK, 2013, Cijfers over Wonen en Bouwen 2013, p. 136

kreeg. Ook kwamen deelnemers in aanmerking voor gratis verbeteringen aan hun verwarmingssysteem en konden huiseigenaren gebruik maken van een renteloze lening om kleinschalige hernieuwbare energietechnologieën te installeren (Re-Charge). Met het project was een investering gemoeid van 24 miljoen GBP: 13,3 miljoen van Kirklees Council en 11 miljoen van energiebedrijf Scottish Power.

Resultaten en gedragseffecten

In studies en evaluaties wordt Warm Zone als succes bestempeld. Het leverde milieu- en gezondheidswinst op (en dus minder zorgkosten), de veiligheid van woningen is verbeterd en het project droeg bij aan armoedebestrijding en het scheppen van werkgelegenheid. De gerealiseerde CO₂-reductie wordt geschat op 934 kiloton in 40 jaar.¹⁰ De *Economic Impact Assessment* becijfert dat de investering van 24 miljoen in totaal 248,8 miljoen GBP oplevert. Bij deze cijfers moet wel worden aangegeken dat normaal de reductie per wordt jaar gegeven zodat deze in percentage vergeleken kan worden met de totale bestaande emissie. Bij deze cumulatieve reductie heeft waarschijnlijk discounting plaatsgevonden waardoor het cijfer helemaal niet meer te interpreteren is.

Er zijn 165.686 huishoudens benaderd (zowel huur- als koopwoningen), waarvan bij 81% een energie-evaluatie is uitgevoerd en bij 31% isolatie is geïnstalleerd. Er zijn 129.986 koolmonoxidetectoren verspreid en 26.453 brandveiligheidsverbeteringen gerealiseerd. 16.111 zijn huishoudens zijn doorverwezen naar schuldhulpverlening met een geschat jaarlijks rendement van 1,6 miljoen GBP en het project leverde 126 fte werkgelegenheid op. Dat ruim 60.000 woningen niet werden geïsoleerd heeft verschillende redenen: sommige woningen waren reeds geïsoleerd, soms waren er technische belemmeringen of zagen huishoudens bij nader inzien af van deelname.¹¹

In de gemeentelijke evaluatie worden de krachtige en betrokken partnerschappen (waardoor de uitvoering binnen de planning en het budget bleef), het brede politieke draagvlak (waardoor alle partijen zich zichtbaar verbonden aan het project) en de beschikbaarheid van voldoende kapitaal om de maatregelen gratis aan te bieden als succesfactoren benoemd. Hoewel de doelstellingen zijn behaald, rijst de vraag of Warm Zone Kirklees een doorslaand succes was. Weliswaar strekt het rendement van het project zich uit buiten het energiedomein, want ook in de bestrijding van sociale deprivatie is succes geboekt. Tegelijk is het een enigszins ontnuchterend resultaat dat met een gratis aanbod dat leidt tot woonlastenverlaging en meer wooncomfort, niet meer dan 31% van de huishoudens bereikt wordt. Helaas is uit de beschikbare bronnen niet af te leiden of is onderzocht waarom huishoudens niet op het aanbod ingingen.

Lessen en aanbevelingen

- *Fysiek aanbod werkt vooral ontzorgend.* De focus lag in Warm Zone Kirklees sterk op het realiseren van een fysiek aanbod (technologie en infrastructuur) en op de beleidsmatig en institutionele inbedding daarvan. Net als de Nederlandse regeling 'Meer met minder' (als case beschreven in de Nederlandse studie) is Warm Zone Kirklees een aanbodgerichte aanpak die bestaat uit informeren en ontzorgen. Vooraf verwierf men beperkt inzicht in de vraagzijde: de perceptie van de inwoners

¹⁰ Butterworth, N., J. Southernwood, C. Dunham (2011). *Kirklees Warm Zone: Economic Impact Assessment*. London: Carbon Descent.

¹¹ Edrich, B. K. Beagley, P. Webber & S. Kelling (2011). *Kirklees Warm Zone: Final Report 2007-2011*. Kirklees Council.

van Kirklees op het aanbod. Om een hogere penetratiegraad te bereiken, is het wellicht nodig om naast ontzorgen de consument sterker te verleiden.

- *Beleidsmatige en institutionele verankering op gespannen voet met flexibiliteit.* Hoewel Warm Zone beleidsmatig en institutioneel volgens de gemeentelijke evaluatie zeer geslaagd is, vormt de top down-benadering wellicht ook een knelpunt. Een keerzijde van de heldere, breed gedragen procesorganisatie en de strakke tijdsplanning is wellicht dat er beperkte ruimte en flexibiliteit bestond om in te kunnen spelen op specifieke wensen of initiatieven van onderop of om de aanpak op basis van voortschrijdend inzicht bij te stellen.
- *Sociale norm beperkt gespeeld.* Het is de vraag of Warm Zone voldoende heeft ingespeeld op factoren in de sociale omgeving. Huishoudens zijn individueel benaderd en mogelijk bleven er kansen onbenut om de sociale norm zodanig te beïnvloeden dat meer mensen meededen. Weliswaar is bij ruim 80% van de huishoudens een energie-evaluatie uitgevoerd, maar tweederde maakte uiteindelijk geen gebruik van het gratis aanbod. Een energie-evaluatie laten uitvoeren paste dus binnen de dominante sociale norm, maar kennelijk gold dit minder sterk voor het uitvoeren van naïsolatie.
- *Individueel keuzegedrag is weerbarstig.* De vraag rijst of de initiatiefnemers vooraf voldoende rekenschap namen van gedragstheoretische kennis over *one-shot*-gedrag. Rationeel gezien (besparing stookkosten, verbetering wooncomfort) leek Warm Zone *an offer people couldn't refuse*. Veel huishoudens deden dat toch. Uit psychologische literatuur is bekend dat mensen geneigd zijn vast te houden aan hun bestaande situatie, ook als het alternatief aantoonbaar aantrekkelijker is (status quo bias) en dat de angst voor verlies vaak zwaarder in keuzegedrag dan de waardering van een verwachte of voorspelde waardeestijging (loss aversion).¹² Bovendien kan een gratis aanbod ook argwaan opwekken omdat afnemers kunnen twijfelen aan de kwaliteit van het product of over de betrouwbaarheid van de instantie die het aanbiedt.¹³ Daarnaast heeft men mogelijk onderschat hoeveel gewicht praktische bezwaren in de schaal kunnen leggen (bijvoorbeeld bij ouderen), zoals het opzien tegen rommel bij uitvoering van de werkzaamheden of beperkte bedenktijd om wel of niet deel te nemen.

¹² Kahneman, D. & A. Tversky (1979) 'Prospect Theory: An Analysis of Decision under Risk', *Econometrica*, XLVII (1979), 263-291.

¹³ Argwaan jegens de boodschapper ligt in veel top down initiatieven op de loer. Zo kregen eigenaar-bewoners in de Almeerse Stedenwijk tijdens de complexmatige renovatie van de sociale huurvoorraad het aanbod van de corporatie om gratis hun dak te laten vernieuwen. Eigenaar-bewoners die hun huurwoning van de corporatie hadden gekocht weigerden dit aanbod massaal omdat ze het gevoel hadden dat de corporatie 'hun' geld investeerde in de andere woningen in de wijk (Uyterlinde en Oude Ophuis, 2012).

3.2.2 Case 2: Beddington Zero Energy Development

Beleidscontext

De Britse *Heat and Energy Saving Strategy* (2009) richt zich op emissiereductie van gebouwen met het doel de emissie in 2050 terug te brengen tot 0, zowel door middel van energiebesparing als door het verduurzamen van het energie-aanbod. In 2010 zijn de bouwvoorschriften voor nieuwbouw herzien, met geplande aanscherpingen in 2013 en 2016, zodat in 2016 alle nieuwbouwwoningen voldoen aan de 'zero-carbon-standard'. In Nederland is afgesproken dat na 2020 alle nieuwe woningen energieneutraal gebouwd moeten worden¹⁴. Daarmee volgen zowel het VK als Nederland de eisen zoals Europa die heeft vastgesteld in de Europese herziene EPBD¹⁵, maar lijkt het VK nu in elk geval op papier op Nederland uit te lopen.

Aanleiding en opzet

Het Beddington Zero Energy Development (BedZED) is een Brits koploperproject op het gebied van energieneutrale bouw. Het project komt voort uit een bottom-up initiatief van de non-profit organisatie Bioregional.¹⁶ De wijk, gelegen in Sutton (ten zuiden van Londen), is in 2000-2002 duurzaam ontwikkeld met als doel om de CO₂-uitstoot sterk te reduceren door een duurzame levensstijl te stimuleren en te faciliteren vanuit het ontwerp. De 82 woningen (zowel koop als huur) en 1.405 m² werkruimte zijn ontwikkeld door de Londonse woningcorporatie Peabody Trust. Er is gekozen voor een combinatie van passieve maatregelen en bewezen, kosteneffectieve technologieën. Alle energie wordt opgewekt uit hernieuwbare bronnen op het terrein (777m² zonnepanelen, een biomassa WKK-installatie, recycling van afval- en regenwater en een door wind aangedreven ventilatiesysteem). Alle woningen zijn georiënteerd op het zuiden om te profiteren van passieve zonne-energie, voorzien van driedubbele beglazing en hoogwaardige isolatie. De wijk bestaat uit een mix van grote en kleine eengezinswoningen, gestapelde bouw (maisonnettes) en flexibele werkunits, voor zowel startende ondernemers als kleinere kantoren (30 tot 40 medewerkers).

Resultaten en gedragseffecten

Studies uit 2003 en 2009 laten zien dat het energieverbruik voor verwarming per huishouden in BedZED 88% lager ligt dan het Brits gemiddelde en dat er 57% minder warm water en 25% minder elektriciteit wordt gebruikt.¹⁷ Verder maken de bewoners van BedZED 65% minder autokilometers dan het Brits gemiddelde (maar reizen ze bovengemiddeld vaak met het vliegtuig), koopt 86% biologisch voedsel en verbouwt 39% zelf groente. In de monitor uit 2009 wordt geconcludeerd dat de duurzame levensstijl van de bewoners van BedZED naast de bouwtechnische kenmerken ook te danken is aan het doordachte ontwerp van hun wijk – zo is BedZED autoluw gemaakt door binnen de wijk voetgangerszones te creëren en alleen aan de randen parkeergelegenheid te realiseren. Geschat wordt dat de gerealiseerde besparingen voor ongeveer de helft voortkomen uit de bouwtechnische infrastructuur. Het is echter

¹⁴ VROM (2009) Innovatieagenda Energie. Gebouwde Omgeving. Uitzicht op energieneutrale nieuwbouw en duurzame bestaande bouw. Uitgave van de Interdepartementale Programmadirectie Energietransitie, Maart 2009.

¹⁵ <http://www.agentschapnl.nl/content/herziening-richtlijn-epbd>

¹⁶ <http://www.bioregional.com/flagship-projects/>

¹⁷ Lazarus, N. (2003). *Beddington Zero (Fossil) Energy Development: Toolkit for Carbon Neutral Developments - Part II*. BioRegional; Hodge, J. & J. Haltrecht (2009). *BedZED seven years on. The impact of the UK's best known eco-village and its residents*. London: Bioregional.

moeilijk meetbaar of de duurzame woonomgeving tot duurzaam gedrag leidt, of dat deze woonomgeving mensen aantrekt die a priori affiniteit hebben met een duurzame levensstijl.

Opvallend is de sterke sociale cohesie in BedZED, getuige het feit dat inwoners gemiddeld 20 buurtbewoners bij naam kennen (in het aangrenzende Hackbridge is dit slechts 8). Ook zijn de meeste bewoners, ondanks technische problemen met enkele installaties (o.a. de biomassa-installatie), zeer tevreden over het wonen in BedZED.¹⁸ Toch is de oorspronkelijke besparingsdoelstelling niet behaald. De ecologische voetafdruk van bewoners bedraagt in 2010 gemiddeld 1,7 – aanzienlijk lager dan het Britse gemiddelde van 3,0, maar hoger dan de doelstelling van 1,0. Niettemin luidt de conclusie van de diverse studies dat in het ruimtelijk ontwerp van sociale gemeenschappen een groot potentieel ligt om duurzaam gedrag te stimuleren en op een kosteneffectieve manier de CO₂-uitstoot fors te reduceren.

Lessen en aanbevelingen

- *De fysieke omgeving is een effectieve enabler.* De BedZED-case bewijst dat de ruimtelijk-fysieke structuur een krachtige begunstiger kan zijn om duurzaam gedrag te bevorderen. Energiezuinige woningen scheppen niet alleen de randvoorwaarden om minder energie en water te verbruiken, ook het feit de inwoners van BedZED in een wijk met een 'groen' profiel wonen met medebewoners die duurzaam gedrag vertonen, vormen een positieve stimulans om hetzelfde te doen. Dit leidt tot voortdurende bekrachtiging van de sociale norm in de directe woonomgeving, met als gevolg dat duurzaam gedrag als vanzelfsprekend routinegedrag wordt.
- *Pas op voor fysiek determinisme.* De stedenbouwkundige opzet van BedZED is sterk gericht op het realiseren van een *sense of community*. Zo is de autoluwe structuur direct gericht is op het optimaliseren van de verblijfskwaliteit van de openbare ruimte. Omdat er geen auto's rijden, is de publieke ruimte een veilige omgeving voor spelende kinderen. Hierdoor is de kans op spontane, ongeplande contacten tussen bewoners groter dan elders. Wat niet wil zeggen dat het op deze wijze inrichten van een wijk automatisch tot een hogere sociale cohesie leidt. Hoewel er ruimtelijke begunstigers van sociaal contact bekend zijn uit onderzoek, laten gemeenschapszin en duurzaam gedrag zich niet op de tekentafel ontwerpen.¹⁹
- *Dominante sociale norm heeft twee kanten.* Naast de fysieke omgeving wordt een belangrijk deel van de gerealiseerde besparing verklaard vanuit sociale invloed. De sterke sociale cohesie in BedZED is geworteld in de gemene deler dat alle bewoners bewust kozen voor een woonmilieu met een 'green values'-profiel, net als bijvoorbeeld in de Nederlandse best practice-wijk Eva-Lanxmeer in Culemborg.²⁰ Wonen onder gelijkgestemden is een sterk bindend element (identificatie), waardoor sociale normen (wat medebewoners vinden) en sociale praktijken (wat medebewoners doen) in zo'n wijk meer invloed uitoefenen dan in een doorsnee

¹⁸ Kucharek, J.C. (2010). 'Bedding in nicely: BedZed was the ultimate sustainability trailblazer. Nearly a decade on, it may be thriving but it remains an anomaly'. *BD Reviews: Sustainability (supplement to Building Design)*.

¹⁹ In het boek *Seeing Like a State: How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed* (1998) bekritiseert de socioloog Scott totalitaire planningstradities zoals de CIAM-benadering die als blauwdruk gold voor de gestapelde strokenbouw uit de wederopbouwperiode. Volgens Scott dient er niet autoritair van bovenaf gepland te worden, maar van onderaf, met gebruikmaking van lokaal-specifieke kennis. Ook stedenbouwkundige stromingen zoals New Urbanism en Urban Villages, gebaseerd op een receptuur om de menselijke maat te waarborgen, zijn onder sociologen omstreden (zie Grant, 2006; Tait, 2003; Metz, 1996).

²⁰ Zie o.a. het artikel 'Zelf schoffelen in groene wijk' van Ellen Langenhuijsen in *Trouw* (31 augustus 2011) en het boek *Duurzame stedenbouw / Sustainable urban design. The Next Step* van Meijer, Dubbeling en Marcelis (2010).

buitenwijk. Tegelijk heeft een sterke sociale cohesie een keerzijde, want interne bindingskracht gaat altijd gepaard met sociale uitsluiting van individuen en groepen die geen deel uitmaken van de groep.²¹ Mogelijk wordt BedZED in de omgeving zelfs stereotiep gepercipieerd, waardoor onder bewoners van aangrenzende buurten een afkeer ontstaat van duurzaam gedrag.²²

- *Bottom-up vernieuwing vereist institutionele facilitering.* Afgezien van het feit dat BedZED aansluit bij de lange termijn beleidsvoornemens van de Britse overheid, speelt beleid een beperkte rol in deze case. De lokale overheid heeft het project plant technisch gefaciliteerd (vergunningverlening, bestemmingsplan, etc.) maar verder wordt de institutionele context hoofdzakelijk gevormd door de zelforganisatie Bioregional (een charity organization) die aan de wieg stond van BedZED. Daarmee laat deze case zien dat het beleidsmatige facilitering van vernieuwingsinitiatieven van onderop (via flankerend beleid, flexibilisering van regelgeving of financiële middelen) een katalysator kan zijn om op lokaal niveau succesvolle koplopers te laten ontstaan.

3.2.3 Case 3: Local energy advice program (LEAP)

Aanleiding en opzet

Om het energiegebruik bij huishoudens terug te dringen maakt Nederland veel gebruik van informerende instrumenten die consumenten moeten helpen in hun keuzegedrag, zoals de Blok voor Blok aanpak en het energielabel (zie nationale studie). De Zweedse overheid introduceerde voor dit doel in 1998 het *Local energy advice program (LEAP)* waarmee in alle 290 Zweedse gemeenten een energieadviseur (circa 0,5 fte per gemeente) is aangesteld om huishoudens en midden- en kleinbedrijf te voorzien van een objectief gratis energieadvies (gericht op zowel energiebesparing als het stimuleren van hernieuwbare energie). Met de eerste fase (1998-2002) was een overheidsinvestering van € 10 miljoen per jaar gemoeid, sindsdien is het project gecontinueerd met een jaarlijkse investering van € 1,5 miljoen.

Resultaten en gedragseffecten

Een evaluatie over de periode 1998-2004 concludeert dat de netto-effecten van het programma onduidelijk zijn.²³ De positieve resultaten zijn dat alle Zweedse gemeenten dankzij LEAP het bieden van energieadvies als integraal onderdeel van hun energiebeleid zien, dat de lokale energieadviseurs relatief goed publiek bekend zijn en dat de huishoudens die van de dienst gebruik maakten tevreden zijn. Tussen gemeenten zijn echter grote verschillen in inzet zichtbaar, de adviseurs zijn zelf ontevreden over hun competenties en slechts een beperkt aantal huishoudens heeft daadwerkelijk een energieadvies aangevraagd. In een survey van de Swedish Energy Agency in 2005 verklaarde 25% van de ondervraagden interesse te hebben in een dergelijk advies, maar slechts 4% vroeg daadwerkelijk zelf een energieadvies aan.²⁴ Gaandeweg is de training van de adviseurs verbeterd, onder meer door regionale

²¹ Zie o.a. Putnam, 2000; Duyvendak, 1997.

²² Tajfel, H. and Turner, J. C. (1986). The social identity theory of inter-group behavior. In S. Worchel and L. W. Austin (eds.), *Psychology of Intergroup Relations*. Chicago: Nelson-Hall.

²³ Khan, J. (2006). Evaluation of the Local Energy Advice Programme in Sweden. AID-EE.

²⁴ Swedish Energy Agency (2005)

netwerkbijeenkomsten waarin de adviseurs worden bijgeschoold en onderlinge ervaringen uitwisselen.

Hoewel het bereik beperkt is, is LEAP tamelijk succesvol in het motiveren van huishoudens om hun energiegebruik te verminderen. Onder afnemers van een energieadvies in 2008 en 2009 is twee jaar later een telefonische survey afgenomen waaruit blijkt dat 78% naar aanleiding van het advies actie ondernam. De helft investeerde in de woning (bijvoorbeeld aanpassing van het verwarmingssysteem) en de helft zegt gedrag patronen te hebben aangepast, al moeten we bij dit soort zelfrapportages wel corrigeren voor sociale wenselijkheid. Voor 26% van de ondervraagden was het advies van de energieadviseur de belangrijkste informatiebron. In een case study uit 2012 wordt het succes van LEAP mede toegeschreven aan het grote vertrouwen van de Zweedse bevolking in lokale overheden; over de onafhankelijkheid en betrouwbaarheid van het advies bestaat weinig twijfel.²⁵

Lessen en aanbevelingen

- *Aanbodinstrument genereert geen sense of urgency.* Het LEAP-project legt dezelfde ommissie bloot als de Nederlandse case Blok voor Blok: een aanbodgericht instrument is niet toereikend om burgers in beweging te krijgen. Burgers met een actieve vraag (bijvoorbeeld omdat ze gaan verhuizen of verbouwen) benutten het aanbod, maar als instrument om de latente vraag bij een bredere doelgroep te mobiliseren oogst LEAP weinig succes. Voor hen is 'niets doen' de nul-optie. Om het bereik te vergroten is gerichte activering van de vraagzijde nodig. Wel is het zaak deze te combineren met aanbodgerichte economische incentives (fysiek aanbod, korting bij bepaalde leveranciers).
- *Institutionele inbedding kan tijdrovend zijn.* LEAP kwam stroef op gang. De trage start hangt voor een belangrijk deel samen met de kwaliteit van de uitvoering. Qua inzet en prioritering op gemeentelijk niveau waren er grote verschillen tussen gemeenten en de opleiding en training van de adviseurs schoot naar hun eigen mening tekort om adequaat te kunnen adviseren.
- *Impact op keuzegedrag dankzij maatwerk en onafhankelijkheid.* Driekwart van de afnemers van een energieadvies vertaalt dit in gedrag (aanpassing gedragspatroon en/of investering in energetische maatregelen). Een begunstigende factor ligt erin dat het advies afkomstig is van de lokale overheid, waarin Zweden veel vertrouwen hebben. Ook het feit dat men maatwerk levert, een advies toegesneden op de eigen thuissituatie maakt het product aantrekkelijk voor huishoudens.
- *Sociale norm onderbenut.* LEAP bevat geen elementen die inspelen op de sociale invloed of op het stellen van een sociale norm, terwijl juist de decentrale aanpak op gemeentelijk niveau daar wel aanknopingspunten voor biedt.²⁶ De lokale energieadviseur kan bijvoorbeeld proactief buurten of wijken benaderen met campagnes en zichtbaar maken (deursticker, poster, of in google maps) bij welke woningen een energieadvies is uitgevoerd. Ook kan gedacht worden aan het faciliteren van collectieve inkoop van isolatiemaatregelen of installaties voor hernieuwbare energie.

²⁵ *Swedish Local energy advice in regional and national networks.* Good practice factsheet CT6. Concerted Action: Energy Efficiency Directive, 2012. (www.esd-ca.eu/good-practices/good-practice-factsheets/consumer-information)

²⁶ Het is niet bekend of er lokale varianten in de uitvoering bestaan waarin wel dergelijke sociale aspecten zijn geïntegreerd.

3.2.4 Case 4: The Nudge Unit

Aanleiding en opzet

Kort na het aantreden van David Cameron als minister-president in 2010 richtte de Britse overheid het Behavioral Insights Team (BIT) op. De missie van het BIT, dat al snel bekend stond als 'The Nudge Unit', is om het Britse overheidsbeleid te verrijken met inzichten uit de gedragseconomie die burgers kunnen helpen betere keuzes te maken voor zichzelf en voor het collectieve belang. De vertaling van 'nudge' is duwtje of zetje; de Nudge Unit ontwikkelt intelligente manieren om mensen aan te moedigen, te ondersteunen en hen in staat stellen om de juiste keuzes te maken.²⁷

Het BIT wordt geadviseerd door Richard Thaler, hoogleraar Behavioral Science and Economics aan de Universiteit van Chicago Booth School of Business. Uitgangspunt van het gedachtegoed van Thaler is dat de klassieke economische denktrant, die uitgaat van de mens als rationeel wezen dat informatie opslaat en opties afweegt, niet overeenstemt met de wijze waarop mensen zich daadwerkelijk gedragen en besluiten nemen.²⁸ In de afwegingen van mensen blijken juist factoren die door economen als irrelevant worden gezien voor besluitvorming een belangrijke rol te spelen. Centraal in de nudge-benadering staat het begrip 'keuzearchitectuur', dat aandacht vestigt op de manieren waarop (voorkeurs)gedrag via dergelijke 'irrelevante' factoren kan worden beïnvloed. Daarbij wordt een (veld)experimentele benadering gehanteerd: nieuwe concepten worden in trials in de praktijk toegepast waarbij via monitoring en effectmeting wordt onderzocht wat werkt en waarom.

Resultaten en gedragseffecten

In haar korte bestaan heeft de Nudge Unit al op verschillende beleidsterreinen invloed uitgeoefend op de uitvoering van beleid. Onderzoek naar de structurele effecten van de maatregelen is echter nog maar beperkt beschikbaar. Wel blijkt uit een evaluatie uit 2012 dat de beleidsadviezen van het BIT in twee jaar een kostenbesparing van meer dan 300 miljoen GBP hebben opgeleverd voor de Britse overheid.²⁹ Sinds eind 2012 werkt het BIT ook tegen betaling voor andere overheden en opdrachtgevers mits sprake is van een maatschappelijk doel (waaronder de overheden van Australië en Wales).

Voor de Britse belastingdienst zorgde het BIT voor herziening van processen, formuleren en brieven. Door late belastingbetalers te informeren dat de meeste burgers in hun gemeente al betaald hadden, steeg het betalingspercentage met 15%. Op initiatief van het BIT is de toestemmingverlening voor orgaandonatie gekoppeld aan de aanvraag van het rijbewijs, met als gevolg dat het register van orgaandonoren is verdubbeld. Dit is een goed voorbeeld van hoe de 'nul-optie' van niets-doen doorbroken kan worden. Op het terrein van energiebesparing verrichte het BIT onderzoek onder gebruikers van het Britse Energy Performance Certificate (energielabels). Op grond daarvan is het ontwerp van het certificaat voor woningen aangepast om de begrijpelijkheid te verbeteren en in 2012 is het vernieuwde certificaat in gebruik genomen (zie ook de Nederlandse case Energielabels in de Nederlandse studie). Een studie van het BIT toont aan dat wanneer particulieren de service

²⁷ <http://www.inudgeyou.com/nudge-policy-the-behavioural-insights-team/>

²⁸ Thaler, R. & C. Sunstein (2008). *Nudge: Improving Decisions about Health, Wealth, and Happiness*. Yale University Press.

²⁹ Sunset Review Behavioural Insights Team 2012.

aangeboden krijgen om hun zolder schoon en leeg te laten maken (loft clearing), de kans vier keer zo groot is dat ze gaan investeren in dakisolatie.³⁰ Het effect is het grootst wanneer subsidie verleend wordt op deze dienst. Deze casus laat zien hoe beleidsmakers niet-monetaire barrières voor gedragsverandering kunnen onderschatten – in dit geval het opzien tegen rommel en het ‘gedoe’ factor bij het aanbrengen van na-isolatie. Subsidie op ‘loft clearance’ is inmiddels opgenomen in het Britse Green Deal programma. Momenteel onderzoekt het BIT slimme prikkels om energiebesparing onder particulieren te stimuleren, zoals het verstrekken van kleine beloningen voor de invoering van energiebesparingsmaatregelen en het ontwikkelen van prikkels die leiden tot sociaal bewijs (mensen bewust maken van het gedrag van anderen of het aanbieden van korting of beloning aan collectieven of gemeenschappen bij de uitvoering van huishoudelijke besparingsmaatregelen).

Testing innovative approaches for achieving pro-environmental behaviours

De Nudge Unit past binnen een Britse beleidstraditie. Al in de jaren negentig nam *evidence based* beleidsvorming onder Tony Blair een hoge vlucht en nog steeds vervult het land hierin een voortrekkersrol.³¹ Het ‘Centre of Expertise on Influencing Behaviour’ van het Department for Environment, Food and Rural Affairs (DEFRA) werd in 2004 is opgericht voor het ontwikkelen, testen en monitoren van *evidence based* beleidsinterventies om duurzaam gedrag te stimuleren. In het programma ‘Testing innovative approaches for achieving pro-environmental behaviours’ ontwikkelt het centrum nieuwe gedragsinterventies die in kleinschalige experimentele trials in de praktijk worden getoetst. In 2009 startte de National Union of Students Services een experiment om de discontinuïteitshypothese te toetsen.³² Deze betoogt dat de overgang naar een andere levensfase of leefsituatie een effectief aangrijpingspunt vormt om gedragsverandering te bevorderen. Verondersteld wordt dat een verandering in leefsituatie of levensfase (een verhuizing, verandering van baan of het krijgen van een kind) leidt tot ontwrichting (disruptie), waardoor mensen ontvankelijk zijn voor aanpassing of herziening van hun dagelijkse routines. Stabiele, alledaagse contexten en patronen worden immers opengebroken. De verhuizing van het ouderlijk huis naar een studentenhuus brengt een dergelijke verandering van levensstijl met zich mee. In het experiment zijn vijf verschillende benaderingen ter bevordering van energiebesparing in vijf universiteiten vergeleken. Elektriciteitsverbruiksdata is geanalyseerd en er zijn focusgroepen en enquêtes uitgevoerd met studenten. Via focusgroepen met deelnemers die verhuisd zijn naar een zelfstandige wooneenheid is onderzocht of de veranderingen ook op lange termijn beklijven. Ten tijde van het schrijven van deze rapportage waren de resultaten nog niet gepubliceerd.

³⁰ Behavioural Insights Team, Annual update 2011-2012.

³¹ Sinds het begin van deze eeuw zien we ook in Nederland een groeiende interesse de effectiviteit van beleid. Uitermark, Gielen & Ham (2012) signaleren de afgelopen jaren in Nederland de contouren van een ‘evaluatierevolutie’: in veel beleidssectoren groeit de roep om *evidence based* beleidsontwikkeling. Monitoring en het bewaken van effectiviteit van beleid wordt steeds meer gemeengoed.

³² Verplanken B., I. Walker, A. Davis, M. Jurasek (2008). Context change and travel mode choice: Combining the habit discontinuity and self-activation hypotheses. *Journal of Environmental Psychology*, 28, 2, 121–127.

Lessen en aandachtspunten

Het werk van de Britse Nudge Unit levert een aantal waardevolle lessen en aandachtspunten op voor beleid gericht op gedragsbeïnvloeding:

- *De duivel zit in de details.* Waar beleidsmakers doorgaans hun interesse verliezen als een beleidsmaatregel op papier is vastgesteld en er wordt overgegaan tot uitvoering, legt de Nudge Unit zich toe op het uitdiepen hoe de implementatie daadwerkelijk verloopt, welke knelpunten zich kunnen voordoen en wat daarin kan worden geoptimaliseerd. De beleidswerkelijkheid kan in de praktijk onverwacht uitpakken omdat vooraf verwaarloosbaar geachte details een struikelblok blijken voor eindgebruikers.
- *Het perspectief van de eindgebruiker centraal.* In de nudge-benadering staat altijd de invalshoek van de eindgebruiker centraal. Hoe percipieert deze de boodschap? En de boodschapper? Wat heeft hij of zij te winnen of te verliezen? Daarbij wordt soms de sociale norm bespeeld – bijvoorbeeld bij het bestrijden van betalingsachterstanden – terwijl in andere gevallen ontzorgen op individueel niveau de sleutel is tot meer participatie.
- *Integrale beleidsbenadering.* De kracht van de Nudge-benadering is dat ze oog heeft voor de volle breedte van de beleidsuitvoeringsketen over de sectorale schotten heen.
- *Vooraf testen en monitoren vergroot slagingskans.* Eerst kleinschalig testen in pilotfase (bij voorkeur met controlegroep) en pas daarna grootschaliger uitrollen.

3.3 Lessen voor Nederland

In dit hoofdstuk zijn drie Britse en één Zweedse case geanalyseerd, met als gemene deler dat ze (keuze)gedrag van burgers rond huishoudelijk energiegebruik pogen te beïnvloeden. Het gaat in hoofdzaak om one-shot-gedrag, in de vorm van investeringen in energetische maatregelen die tot besparing leiden en soms om routinegedrag, het dagelijkse patroon van verwarmen, koken, wassen en gebruik van huishoudelijke apparaten. Zijn de onderzochte cases klinkklare successen? Nee. Het resultaat van Warm Zone Kirklees is in absolute zin indrukwekkend, maar kijkend naar de grootschalige opzet en het ruime budget blijft de vraag waarom een kleine 60% van de huishoudens niet op het aanbod inging. Het Zweedse LEAP-project zorgde voor breed draagvlak voor energiebeleid op gemeentelijk niveau, maar burgers werden beperkt bereikt. De verstrekte energieadviezen hebben wel weer relatief veel impact. In de energieneutrale wijk BedZED is een fysieke omgeving gerealiseerd die bewezen stimulerend werkt voor bewoners om duurzaam gedrag te etaleren, maar de vooraf gestelde doelstelling is niet behaald. De Nudge Unit bestaat nog te kort om van bewezen effecten te spreken, maar de voortekenen zijn veelbelovend. Deze cases reiken voor het Nederlandse beleid dan ook waardevolle lessen aan. Hieronder zetten we de belangrijkste uiteen.

Aanbodcreatie leidt niet tot gedragsverandering

Net als in Nederland, zijn buitenlandse beleidsmakers ertoe geneigd energiebesparing in de gebouwde omgeving te stimuleren door de aanbodzijde te organiseren. De beperkingen hiervan worden duidelijk zichtbaar in de Kirklees case en het Zweedse LEAP-project. Waar het Nederlandse beleid vooral inzet op informeren en ontzorgen

(Meer met minder), is in Kirklees gratis na-isolatie aangeboden om de energieprestatie van de bestaande woningvoorraad te verbeteren. Een dergelijke aanpak is vanwege de torenhoge kosten nauwelijks kopieerbaar of opschaalbaar is, waardoor de vraag rijst welke andere manieren er zijn om een participatie van 31% te realiseren wanneer wordt uitgegaan van vrijwillige deelname. Een mogelijke sleutel ligt in het beter inspelen op behoeftes, maar die lijken dusdanig latent dat verplichten en sanctioneren als middelen niet moeten worden uitgevlakt, los van de vraag of dit politiek haalbaar is. In Zweden is een 'passief' aanbod gerealiseerd in de vorm van een onafhankelijk energieadvies, maar uit zichzelf maakten weinig burgers daarvan gebruik. Het advies wordt dankbaar gebruikt door huishoudens die toch al van plan waren om te investeren maar nieuwe zieltjes worden nauwelijks gewonnen, wellicht mede doordat er nauwelijks voorzien is in ondersteunende communicatie en marketing. LEAP was vooral effectief om een latent potentieel aan te boren: burgers die zich al (voorzichtig) aan het oriënteren waren, lieten zich hiermee over de streep trekken om tot actie over te gaan.

Om het gedragseffect van aanbodgerichte beleidsinstrumenten te optimaliseren, moeten deze gestoeld zijn op gedegen studies naar wensen, behoeften, mogelijkheden en gepercipieerde belemmeringen aan de vraagzijde. Indien een aanbod van informeren en ontzorgen bovendien gepaard gaat met economische incentives (subsidies, tijdelijke korting bij leveranciers), groeit de kans op succes. De consument wordt verleid om de nul-optie (niets doen) te verlaten en in actie te komen. Verder kunnen communicatie en marketing helpen een product of instrument onder de aandacht te brengen.

Draag de bril van de eindgebruiker: verschaft betrouwbare informatie op maat

Om burgers te verleiden tot one-shot-gedrag (investeringen) of het veranderen van routinegedrag, is het essentieel om hen te voorzien van betrouwbare en herkenbare informatie, bij voorkeur toegesneden op hun persoonlijke leefsituatie (bijvoorbeeld door middel van sociale of historische vergelijkingen en terugverdientijden). Het persoonlijke maatwerkadvies van de Zweedse LEAP-adviseurs heeft veel impact op (investerings)gedrag omdat het toegespitst is op de persoonlijke leefsituatie. Of informatie door de ontvanger als betrouwbaar ervaren wordt, is bovendien sterk bepaald door wie de afzender is. De Zweedse energieadviseurs scoren in dit opzicht hoog. Het betrekken van stakeholders (zoals consumentenorganisaties) kan hierbij helpen; het is naïef te verwachten dat dit zich als vanzelf organiseert. Ook Nudge stelt het perspectief van eindgebruikers centraal.

Maak zichtbaar hoe anderen presteren

Weten wat anderen vinden (sociale norm) of wat anderen doen (sociale praktijk) kan een belangrijke trigger zijn voor duurzaam gedrag. Anderen kunnen evengoed mensen zijn die letterlijk dichtbij staan (buren, buurtgenoten) als mensen die gevoelsmatig dichtbij staan (familie, vrienden) of die deel uitmaken van dezelfde sociale klassen (collega's). Bij het beïnvloeden van sociale normen moet niet vergeten worden dat de norm zelf belangrijker is dan de vraag of die norm duurzaam gedrag representeert. Mensen hebben de natuurlijke neiging tot 'compliance'³³ maar dit kan twee kanten op gaan. Rommel op straat leidt tot meer rommel (zie ook de broken window theory) en de kennis dat men minder energie gebruikt dan het buurtgemiddelde leidt tot meer energiegebruik. Het is dan ook zaak om een positieve sociale norm ook als zodanig te

³³ Cialdini, R.B. (2009) *Involed: De zes geheimen van het overtuigen*. 5e druk. ISBN 9789052617152, SDU uitgevers Den Haag.

labelen. In het LEAP project bijvoorbeeld hadden woningen bij wie een energieadvies is uitgevoerd een sticker op deur of raam kunnen krijgen met een blij gezichtje. Een andere implicatie van het feit dat het twee kanten op kan is dat men negatieve sociale normen vooral moet negeren in communicatie.

Duurzaam gedrag lijkt inconsistent en themaspecifiek

Duurzaam gedrag binnen het ene thema vertaalt zich niet per se naar duurzaam gedrag binnen een ander thema. In de BedZed case van Bioregional wordt geschat dat de gerealiseerde besparingen in de wijk voor ongeveer de helft voortkomen uit de bouwtechnische infrastructuur en de andere helft door gedragsaanpassingen. Weliswaar vertonen deze inwoners een duurzame leefstijl wat betreft huishoudelijke energiebesparing en lijkt dit af te stralen op het gebied van voeding, maar ten aanzien van mobiliteit lijkt een tegengesteld (rebound) effect zichtbaar. Om van duurzaam gedrag tot duurzame leefstijlen te komen is een benadering nodig gericht op het motiveren van duurzame gedragspatronen over de thema's heen.

Lokaal ontstane sociale normen zijn niet zonder meer opschaalbaar

Fysieke investeringen zijn krachtige begunstigers van duurzaam gedrag, zo toont de Britse BedZED-case aan. In het ruimtelijk ontwerp van sociale gemeenschappen ligt een groot potentieel om duurzaam gedrag te stimuleren. De sociale norm speelt in dergelijke gemeenschappen een sterke rol, zo weten we ook uit Nederlandse wijken met een groen profiel. Hetzelfde geldt lokale voor bottom-up initiatieven als Transition Towns. Tegelijkertijd ligt hierin een beleidsvalkuil. Doordat sociale cohesie een lokaal verschijnsel is, laat dit zich niet eenvoudig opschalen. Hoe sterker de interne cohesie dankzij een specifiek (groen) profiel, des te groter de neiging om zich af te zetten tegen de omgeving die daarvan geen deel uitmaakt.³⁴ Dergelijke maatschappelijk geïnitieerde initiatieven op te schalen is de realisatie van belang.

Promoveer keuzearchitectuur tot beleidsinstrument

Een groot leerpotentieel als het gaat om het stimuleren van gedragsverandering via beleid rond huishoudelijk energiegebruik ligt in de Britse cases die zich toespitsen op het ontwikkelen van beleidsinstrumenten die direct gebruik maken van gedragstheoretische kennis. De Nudge Unit – geworteld in de gedragseconomie – ontwikkelt instrumenten die burgers geen beperkingen opleggen, maar die hen een duwtje proberen te geven om 'de juiste keuze' te maken. En met succes, getuige het inmiddels doorgerekende rendement van verschillende Nudge-interventies. In Nederland bestaat, net als in andere Europese landen (bijvoorbeeld Denemarken), wel een nudge-beweging maar deze is maatschappelijk geïnitieerd. De zelforganisatie Nudge (www.nudge.nl) profileert zich als consumentenplatform dat op een economisch verantwoorde manier een duurzame samenleving dichterbij wil brengen, en weet zich daarbij ondersteund door marktpartijen (o.a. ING en Liander). De Nederlandse overheid volgt dit met interesse, maar zou een stap verder kunnen gaan door, net als het Verenigd Koninkrijk, actief in te zetten op het ontwikkelen en in de praktijk testen van keuzearchitectuur-interventies voor duurzaam gedrag. Beleidsverankering zou Nudge ook hier het duwtje kunnen krijgen dat nodig is om op grotere schaal gedragsbeïnvloeding te stimuleren.

³⁴ Tajfel, H. and Turner, J. C. (1986). The social identity theory of inter-group behavior. In S. Worchel and L. W. Austin (eds.), *Psychology of Intergroup Relations*. Chicago: Nelson-Hall.

Innovatief beleid vraagt om politiek draagvlak en bestuurlijk lef

De Britse Nudge Unit weet zich gesteund door het huidige politiek-ideologisch klimaat aldaar. Sinds de jaren negentig is in het Verenigd Koninkrijk onderzoek naar de bewezen effecten van beleid (evidence-based) in zwang. Binnen deze beweging is in 2004 ook het 'Centre of Expertise on Influencing Behaviour' opgericht als onderdeel van het Britse ministerie voor milieu, landbouw en voeding (DEFRA). Richard Thaler, een van de grondleggers van de Nudge-stroming en wetenschappelijk adviseur van de unit, was als adviseur betrokken bij de verkiezingscampagne van David Cameron. De heren waren bevriend geraakt en snel na het aantreden van Cameron kwam er groen licht voor de Nudge Unit. Dit lijkt een staaltje bestuurlijk lef van Cameron, maar de nudge-benadering sluit tegelijk naadloos aan op diens liberale beleid, omdat keuzearchitectuur geen beperkingen oplegt aan de individuele keuzevrijheid van burgers. Daarmee laat deze case zien hoezeer het succes van innovatieve manieren om beleid te ontwikkelen voor gedragsbeïnvloeding afhankelijk is van politiek-bestuurlijk draagvlak.

Overstijg sectorale grenzen

Beleid wordt doorgaans bedacht, ontwikkeld en geïmplementeerd binnen de sectorale beleidsgrenzen van Ministeries en gemeentelijke diensten. In de leefwereld van burgers zijn deze sectorale beleidsgrenzen echter volkomen afwezig. Beleid dat ook in de perceptie van burgers aansprekend en effectief is, is vaak beleid dat – doelbewust of toevallig – in staat blijkt om sectorale grenzen te doorbreken. Krachtig aan de Kirklees-case is de koppeling tussen energiebeleid (woningen isoleren), gezondheidsbeleid (koolmonoxidevergiftiging tegengaan) en armoedebelief (beteugeling energielasten in combinatie met schuldhelpverlening). BedZED bestaat uit een woonomgeving waar mensen hun dagelijks leven leiden. Doordat die omgeving duurzaamheid articuleert, wordt duurzaam gedrag sneller geïnternaliseerd. Ook in de Nudge-benadering is heel bewust gekozen om niet vanuit sectorale beleidsdoelen te werken, maar vanuit de manier waarop de eindgebruiker met die beleidsdoelen wordt geconfronteerd.

Conditie voor vertaalbaarheid naar Nederland

Leren van elders is alleen waardevol indien rekening wordt gehouden met contextuele verschillen tussen landen. Immers, wat succesvol is in het ene land, slaagt niet vanzelf ook elders. Zo is niet alleen de impact, maar ook de gezaghebbende positie van de Britse Nudge Unit binnen de rijksoverheid direct terug te leiden op de beleidstraditie die de regering Blair eind jaren negentig inluidde onder het motto 'what counts is what works'. Veel sterker dan in Nederland raakte evaluatieonderzoek, monitoring en effectiviteitsmeting daardoor in het Verenigd Koninkrijk ingebed de beleidskolom. Juist het samenspel tussen onderzoek en beleidsontwikkeling is in Nederland nog veel minder vanzelfsprekend.

Een tweede contextueel aspect dat relevant is voor het trekken van lessen op dit beleidsthema betreft het vertrouwen in de overheid en marktpartijen. De positieve resultaten van LEAP worden mede toegedicht aan het grote vertrouwen van Zweden in lokale overheden. Aangezien het vertrouwen in instituties in Nederland over de gehele linie hoger ligt dan in Zweden, kan verondersteld worden dat een dergelijk onafhankelijk advies van een gemeentelijk ambtenaar ook hier kans van slagen heeft. In het Verenigd Koninkrijk ligt dit juist veel lager dan in Zweden, wat mogelijk ook kan verklaren waarom het bereik van het gratis aanbod in Kirklees niet overweldigend was. Hoewel deze verschillen op de achtergrond een rol spelen – burgers in Zweden hebben wellicht meer vertrouwen in een energieadvies van de gemeente en zijn daardoor

eerder actiebereid dan in het Verenigd Koninkrijk – is het succes van interventies ook sterk afhankelijk van de kwaliteit van de uitvoering . De ervaring van de Britse Nudge Unit wijst uit dat er veel te winnen is met het ‘slim verpakken’ van beleidsmaatregelen.

4

Voedselconsumptie

4.1 Voedingsbeleid en verduurzaming gedrag vanuit vergelijkend perspectief

Een belangrijk deel van de duurzaamheidsproblematiek rondom voedsel en voedselketens is mondiaal en systemisch van karakter. Vergelijkbare kwesties zijn zichtbaar in de landen die we in dit hoofdstuk vergelijken, namelijk Nederland, Duitsland en het Verenigd Koninkrijk (VK). Samengevat is er sprake van biodiversiteitsverlies, waterproblematiek, broeikasgasemissies, vervuiling, verspilling van voedsel, ongelijke toegang tot gezond voedsel en gezondheidsrisico's als gevolg van de grootschalige on-transparante ketens. In alle drie de landen zijn er veel burgers en NGOs actief, vaak op lokaal niveau zoals bijvoorbeeld bij stadslandbouw. Op bovenlokaal niveau zijn er initiatieven (educatie, campagnes) die zich onder meer richten op een gezond en duurzaam voedingspatroon en op terugdringing van voedselverspilling. Onderzoeksinstellingen leveren actief expertise en advies voor voedselbeleid. De roep om de verduurzaming van ons voedselsysteem goed vorm te geven en te bestendigen klinkt dan ook steeds luider vanuit zowel maatschappij als onderzoeksinstellingen^{35,36}. En ook vanuit het bedrijfsleven zien we een toenemend aantal initiatieven die met verduurzaming van de aanbod- en vraagkant aan de slag gaan.

Grote exportbelangen versus duurzame niches

In Duitsland en Nederland zijn de gevestigde belangen rondom grootschalige productie voor de export enorm en invloedrijk. De internationale trend van marktconcentratie resulteert in een steeds kleiner aantal grote internationale bedrijven dat inmiddels een stevig monopolie gevestigd lijkt te hebben. Gevolgen daarvan zijn onder meer supermarktoorlogen en boeren die protesteren in verband met de extreem lage

³⁵ Lang, T., Dibb, S. and Reddy S., (2011) Looking Back, Looking Forward. Sustainability and UK Food Policy 2000-2011. Sustainable Development Commission (SDC).

³⁶ RIDL&V (2012) Naar een integrale benadering van duurzame landbouw en gezonde voeding. Visie van de wetenschappelijke Raad voor Integrale Duurzame Landbouw en Voeding. Herzienie versie Januari 2012.

marges. In Duitsland kunnen we twee tegengestelde trends ontwaren: een *'race to the bottom'* in het discount segment en goedkope supermarkten – en toenemende druk op marges van producenten en andere ketenpartijen. Tegelijkertijd is er een trend waarbij biologische producten toenemend als competitief voordeel worden gezien – in de gewone supermarkten maar ook als nieuwe niches (gericht op kwaliteit, smaak en service). Dit zien we ook in Nederland terug (bijv. Marqt, populariteit van boerenmarkten etc).

Kortom, naast het gevestigde voedselsysteem (grootschalig, exportgericht, technologisch innovatief, goed voor een belangrijk deel van de economie en werkgelegenheid) is er ook ruimte voor duurzame niches. In Nederland werd in 2011 2,5% van het totale landbouwareaal gebruikt voor biologische landbouw en dat is weinig in vergelijking met andere Europese landen. Duitsland scoorde hoger met 6,1% en het Verenigd Koninkrijk ook met 3,7%. Toppers waren Oostenrijk (18,9 %), Zweden (15,6 %) en Tsjechië (13,1 %).³⁷

Weg van het systeemdenken voor beleid?

De beleidsruimte van de nationale overheid wordt toenemend begrensd door het Europese karakter van ons landbouwbeleid en van regelgeving op het gebied van milieu, natuur en voedselkwaliteit. In Nederland is er vanuit de interdepartementale programmasamenwerking rondom 'duurzame voedselsystemen', waar onder meer LNV, VROM en OS in samenwerkten en ook uiteenlopende stakeholders werden geconsulteerd, aandacht besteed aan de eiwittransitie – een concept dat feitelijk een systeemverandering voorstaat^{38,39,40}. Ook in VK markeerde het aantreden van Gordon Brown in 2007 de aanzet tot het opstellen van een systeem-gerichte benadering: interdepartementale activiteiten en stakeholderconsultaties resulteerde in een uitgebreide nationale visie en strategie voor voedsel: Defra's *Food 2030 Strategy*. *"Enabling and encouraging people to eat a healthy, sustainable diet"* wordt daarin als eerste van zes hoofdprioriteiten genoemd.

In Nederland stelde de Nota Duurzaam Voedsel dat verbeterde voorlichting over de beschikbaarheid van duurzamer en gezond voedsel topprioriteit moest zijn. Het beïnvloeden van de vraagkant kreeg minder aandacht. Onder het Kabinet Rutte I & II lijkt daarin weinig veranderd te zijn. Een verdieping en uitwerking van de eiwittransitie voor de vraagkant heeft niet echt gestalte gekregen, mogelijk vanuit politieke overwegingen en vanwege de crisis. Ook in het VK werd de *Food 2030 Strategy* min of meer geparkeerd als gevolg van het veranderde politieke klimaat na het aantreden van Cameron in 2010.

In Duitsland was al na de uitbraak van BSE in 2001 de *'Agrarwende'* afgekondigd: binnen 10 jaar zou 20% van de landbouw biologisch worden. De *Agrarwende* behelsde geen systeemtransitie, maar ging puur over verduurzaming van de landbouwproductie in Duitsland. De evaluatie van dit beleidsprogramma in 2004 wees dan ook richting de

³⁷ Eurostat (2012). Area under organic farming. Eurostat, Luxemburg.

³⁸ LNV (2009) Nota Duurzaam voedsel. Naar een duurzame consumptie en productie van ons voedsel. Den Haag: Ministerie van Landbouw, Natuur en Visserij.

³⁹ LNV (2009b) Beleidsagenda Duurzame Voedselsystemen. Uitgave van het ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit, Directie Voedsel, dier en consument, oktober 2009.

⁴⁰ PBL(2009) Milieubalans 2009. Planbureau voor de leefomgeving.

noodzaak om het blikveld te verruimen en ook met andere ministeries samen te werken (milieu, werkgelegenheid, gezondheid, sociaal beleid).⁴¹ Sindsdien is verbetering zichtbaar met een toenemende aandacht voor alle onderdelen van de voedselketen (productie, bewerking, marketing, handel, retail, labels, consumptie).

Momenteel is de fixatie op bezuinigingen in de landen een rem. Zowel in Nederland als het VK zien we een regering die de nadruk legt op vrijwillige initiatieven en afspraken. In het VK is er een sterke trend richting zelfregulering van het bedrijfsleven (bijv. M&S's ambitieuze beloftes doet op het gebied van MVO en Unilever's Sustainable Living Plan). Sommige bedrijven proberen zelfs actief bij te dragen aan een duurzamere eetcultuur (bijv. met behulp van 'choice editing' - waarbij bepaalde onduurzame keuzeopties worden weggelaten). Over het geheel genomen wordt in het VK – net als in Nederland⁴² – de voorkeur gegeven aan vrijwillige afspraken met het bedrijfsleven en de landbouwsector. Het *Sustainable Consumption and Production (SCP)* beleidsprogramma in het Verenigd Koninkrijk plaatst een sterke nadruk op de eco-efficiënte economie en het inspireren van het bedrijfsleven, terwijl de benadering van eindgebruikers en consumenten minder goed uit de verf komt. In Nederland zien we dat over de beïnvloeding van de vraagkant veel gezegd en geschreven wordt terwijl er tegelijkertijd maar weinig middelen voor beschikbaar worden gesteld – zeker in vergelijking met beschikbare budgetten voor de productiekant⁴³. Opvallend is verder de huiver van de Nederlandse overheid om mensen directe dieetkeuzes te adviseren (bijv. minder vlees eten). Duitsland heeft het IN FORM programma, gericht op 'zichtbare vooruitgang' naar een gezondere levensstijl in 2020. Het verbindt succesvol op federaal, deelstaat- en lokaal niveau beleid met maatschappelijke organisaties en richt zich op informatie en op infrastructuur – die uitnodigt tot gezonder gedrag. Het programma focust op gezondheid, niet op ecologische duurzaamheid.⁴⁴

4.2 Internationale vergelijking van cases

Tabel 3 laat zien welke cases we geselecteerd hebben en hoe deze uiteenlopen.

⁴¹ http://www.bundesprogramm.de/fileadmin/sites/default/files/evaluation_boel_bericht_041011.pdf

⁴² Bijvoorbeeld het Derde Convenant Marktonwikkeling Biologische Landbouw

⁴³ PBL (2012) Balans van de Leefomgeving. Planbureau voor de Leefomgeving, Den Haag.

⁴⁴ http://www.bmelv.de/SharedDocs/Downloads/Broschueren/AktionsplanINFORM.pdf?__blob=publicationFile

Tabel 3: Cases Voedsel

Cases Voedsel	Beleids- of maatschap- pelijk geïnitieerd *		Type instrumenten: bestuurlijk / institutioneel; economisch; informatief en communicatief. Vrijwillig of opgelegd					Waarop richt het zich: individueel gedrag, sociale normen, institutionele aspecten, fysieke omgeving				Soort gedrag: routine ; bewust gedrag; one-shot gedrag;		
	Bel-i	Ma-i	bestuu	econ	info	Vrijw	Opgel	Indiv	Soc	Instit.	Fys	Routine	bewust	1-shot
Smaaklessen	x				x	x		x	(x)			x	x	
Kook met me mee		x			x	x		x	x			x	x	
Farming the city		x			x	x			x	X	x	x	x	
Eten-is-om-op-te-eten	x				x	x		x	x			x	x	
Andernach	x	(x)	(x)			x		x	(x)	(x)	X	x	x	
Zu gut für die Tonne	x				X	x		X	x			x	x	
AFL					x	X		x	X					
Children food trust	x		x		x	x	x	x	x	x		x	x	

4.2.1 Jongeren: gezond en gevarieerd eten

De Nederlandse smaaklessen worden vergeleken met het Duitse ‘aid Ernährungsführerschein’ (AFL) en het Engelse *Children Food Trust*. In Nederland, Engeland en Duitsland wordt vanuit het beleid benadrukt hoe belangrijk goede en gezonde voeding is voor kinderen. De doelstelling achter de activiteiten van de Children Food Trust (CFT) focust op het recht van elk kind op goede voeding in de strijd tegen kinderobesitas⁴⁵. In Nederland is het doel van de Smaaklessen om kinderen (groep 1-8) te interesseren en hun kennis te vergroten over voedsel om ze toe te rusten om (later) bewuste keuzes te kunnen maken bij de aankoop en consumptie van hun voedsel (ecologisch en gezondheidsdoel). Het Duitse ‘aid Ernährungsführerschein’ (AFL) heeft als doel kinderen (8-9 jaar) te informeren over een gezonde, evenwichtige voeding alsook voedselbereidingsvaardigheden, hygiëne en tafelmanieren te leren.

Nadat Jamie Oliver in zijn TV-shows het publiek confronteerde met de beroerde eetgewoonten, gebrek aan kennis over voedsel en het ronduit slechte voedselaanbod op schoolkantines, reageerde de regering met de oprichting van de School Food Trust in 2005. De aanleiding voor de CFT om (die voorheen School Food Trust heette) aan de slag te gaan was het falen van de Britse overheid in het invoeren van voedingsbeleid met betrekking tot voedzaamheid van de schoollunches in 2001. De CFT werd direct verantwoordelijk voor de ontwikkeling en invoering van nationale voedingsrichtlijnen in scholen en voorschoolse instellingen. Zo kreeg de CFT direct munitie (bestuurlijk instrument) in handen om ook op het niveau van schoolbeleid druk uit te oefenen. Daarnaast ontwikkelde de CFT instrumenten die konden worden ingezet op verschillende niveaus:

- Niveau van scholen: goed voedselbeleid, advies en training mbt alle aspecten van schoollunches, inclusief fysieke aspecten als inrichting kantine, prijs-kwaliteit

⁴⁵ Children Food Trust (CFT), 2012, Sheffield.

verhouding, regels in de kantine, het marketen van schoollunches. Middelen: brochures, cursussen, trainingen; uitwisseling tussen kantine-koks (train-de-trainer).

- Niveau van kinderen: uiteenlopende programma's voor verschillende doelgroepen (bijv arme kinderen; hele jonge kinderen; voedingsstandaarden voor crèches en voorschoolse opvang, et cetera). Middelen: o.a. richtlijnen, brochures, recepten en menu-boeken.
- Omgeving van kinderen: *Let's Get Cooking* is een programma dat de aandacht richt op het opnieuw aanleren van kookvaardigheden, vanuit de observatie dat die de afgelopen decennia deels verloren zijn gegaan door de ontwikkeling van de opwarmmaaltijden en *take-away* eetcultuur. Het opnieuw leren (waarderen) van het koken van een goede maaltijd is cruciaal voor gezondere voeding op school en thuis.
- Niveau van families: ouders worden actief benaderd, vanuit de gedachte dat ouders en verzorgers de belangrijkste rol spelen in het bepalen wat kinderen eten. Middelen: boekje over school- en voedselkeuzes, *Let's Get Cooking*. Er zijn momenteel plannen om een nationaal familie-netwerk op te zetten dat ondersteuning biedt in het gezonder (leren) koken en dat informatie verschaft.

De Nederlandse Smaaklessen worden breed uitgerold (eind 2013 zijn de Smaaklessen op 50% van de Nederlandse basisscholen gegeven). Achterliggend idee van het Nederlandse programma Smaaklessen is (op basis van ideeën omtrent ervaringsgericht leren) dat kinderen spelenderwijs een interesse ontwikkelen voor voeding en er bewuster mee om leren gaan zodat ze ook later gevarieerder gaan eten en gezondere voedselkeuzes zullen maken⁴⁶. Het direct bereiken van duurzamere eetpatronen (verbeterde nutriëntenopname) kan bij Smaaklessen moeilijk gehaald worden aangezien kinderen in Nederland op de basisschool geen lunch van de schoolkantine nuttigen zoals in Engeland vaak het geval is. Maar daarnaast richten de Smaaklessen zich ook niet expliciet op het schoolbeleid, voedselaanbieders, sociale omgeving of ouders om het aanbod te verbeteren. Er zijn studies gedaan naar het effect van Smaaklessen op de intentie tot het eten van gezonder voedsel of de intentie tot het willen proberen van onbekende producten. Zulke effecten, voor zover je die al goed kunt meten bij basisschoolkinderen (groep 1-4 worden niet geëvalueerd omdat ze te jong zijn om vragenlijsten in te vullen) zeggen erg weinig over de vertaling van die intentie in daadwerkelijk gedrag. Die vertaalslag kan pas lukken als ook de ouders, sociale omgeving, fysieke omgeving meewerken. Hoewel niet expliciet vermeld, behelst CFT daarentegen wel een systeembenadering die ingrijpt op de niveaus van individueel gedrag, sociale normen en praktijken, institutionele aspecten, (kennis)infrastructuur en netwerkopbouw.

De CFT-inspanningen hebben geresulteerd in een voortschrijdende groei in het aantal kinderen dat gezonde schoolmaaltijden eet. Alle scholen die onder 'beheer' staan van een lokale overheid moeten nu voedingsbeleid ontwikkelen en implementeren, met de volgende effecten:

- Toename (59% in 2005 tot 73% 2009) in aandeel van basisschoolkinderen dat groenten of salade bij de school lunch eet.
- School-lunches bevatten veel minder vetten, verzadigde vetten en suiker; zout is 1/3 minder.

⁴⁶ VWS & LNV (2008) Gezonde voeding, van begin tot eind. Nota voeding en gezondheid. Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (VWS) en Ministerie van Landbouw Natuur en Visserij.

- Meer kinderen kiezen ervoor water te drinken.
- Het aandeel middelbare scholieren dat friet bij de lunch eet is afgenomen van 43% in 2004 tot 7% in 2011.

De *Let's Get Cooking* kookclubs hebben sinds het begin in 2007 meer dan 2 miljoen mensen bereikt. De meerderheid van de deelnemers geeft aan thuis gezonder te eten door het aanleren van nieuwe en gezondere kookvaardigheden.

Het Duitse AFL ligt vrij dicht bij Smaaklessen wat betreft de opzet en heeft ook een groot bereik: tussen 2007-2013 hebben er 580.000 kinderen meegedaan. AFL is ontwikkeld door een organisatie met veel ervaring in het ontwikkelen van voedseleducatiemateriaal. Kinderen die het voedseldiploma ontvangen hebben 6-7 sessies gevolgd, waar ze zowel theoretische kennis als praktische vaardigheden hebben opgedaan (schillen, snijden, proeven, de hygiëne, tafelmanieren). Net als bij de Smaaklessen kunnen docenten zelf aan de slag met het AFL materiaal, maar er zijn ook experts die ondersteuning bieden indien gewenst. Doel is om AFL in het schoolcurriculum te verankeren (basisonderwijs). Waar het Duitse minister BMELV het AFL in het eigen 'IN FORM' programma heeft opgenomen (ook deels financieel), heeft EL&I dat de Smaaklessen vanaf 2006-2007 gefinancierd heeft, de 'Smaaklessen' juist losgelaten per 2013 (dan stopt de directe financiering vanuit EZ).

AFL heeft een evaluatie onder 77 klassen in heel Duitsland gehouden en concludeerde dat de AFL positieve en duurzame (getest na 6 maanden) effecten heeft bij kinderen met betrekking tot kennis, motivatie, competenties en gedrag met betrekking tot een gezonde en gevarieerde voeding, voedselbereiding, hygiëne en tafelmanieren. Ook bleek dat de kinderen het erg leuk vonden. Leerkrachten waren tevreden over de geïnvesteerde tijd en inspanning ten opzichte van de behaalde resultaten. Ouders merkten op dat kinderen eerder geneigd waren om te helpen met de boodschappen en het bereiden van voedsel, meer aandacht aan hygiëne en tafelmanieren besteden. Ook de Nederlandse 'Smaaklessen' zijn overwegend positief beoordeeld door leerlingen en docenten.

Het AFL-initiatief kan als een succes worden aangemerkt omdat positieve en duurzame effecten zijn aangetoond. Voor Smaaklessen geldt dit tot op zekere hoogte. Tegelijkertijd is de evaluatie van effecten nogal complex en roept het de vraag op of het zinnig is effecten op allerlei gedragsdeterminanten te meten om vast te stellen of er wel of geen effect is op de *intentie* tot gedragsverandering – temeer aangezien de effectevaluaties gebaseerd zijn op een theoretisch gedragsraamwerk dat nadien over het programma is gelegd. De doelstellingen noch het programma van 'Smaaklessen' zijn ooit vanuit dat kader geformuleerd. Met andere woorden, het formuleren van meetbare indicatoren in overeenstemming met een (aangescherpte) doelstelling (kennis, interesseniveau) zou de effectevaluatie ook kunnen vergemakkelijken.

Het betrekken van ouders en sociale omgeving – iets wat bij Smaaklessen en AFL niet zo goed uit de verf komt – gebeurt wel in 'Kook met mij mee!', een Nederlands lokaal bottom-up initiatief dat door twee idealistische pioniers in Rotterdam is opgezet. 'Kook met mij mee!' richt zich op basisschoolleerlingen in de kwetsbare wijken van Rotterdam Noord en baseert zich op inzichten over coöperatief leren, ervaringsgericht leren en inzichten vanuit het opbouwwerk m.b.t. *community building*. Het project is begonnen

met kinderen van 5 basisscholen die wekelijks met een busje naar de kookstudio werden gebracht, alwaar ze samen aan de slag gingen: ze kregen informatie over duurzame en plantaardige voeding, konden met iPads informatie opzoeken, gingen samen koken en met camera's de kookactiviteiten filmen om deze op het weblog te zetten zodat kinderen van verschillende scholen elkaars activiteiten konden volgen en ook ouders en andere geïnteresseerden op de hoogte bleven. Hoewel kleinschalig van opzet, richt 'Kook met mij mee!' zich net als het Engelse CFT op sociale praktijken en eetcultuur, waarbij niet alleen kinderen, maar ook ouders en buurtgenoten op praktische wijze betrokken worden. Net als bij CFT worden er kookworkshops voor ouders en buurtbewoners gehouden (10 keer in totaal) die enorm populair waren. Het project loopt inmiddels drie jaar, het is uitgebreid met het stadslandbouwproject 'Oogst met mij mee!' en er zijn andere steden die interesse hebben in het concept. De evaluatie van 'Kook met mij mee!' na het eerste jaar laat zien dat het een succesvol project is geweest. Circa 181 leerlingen van 7 Rotterdamse basisscholen hebben het lesprogramma in 2011 gevolgd. Maar ook de wijk- en kerstdiners, de maandelijkse kookworkshops voor ouders en buurtbewoners (10 keer in totaal) werden goed bezocht evenals de website. Beoordelingen van leerlingen waren overwegend positief. Het enige aspect dat tegenviel was de uitkomst van de kennistest - veel leerlingen blijken toch wel moeite te hebben met het begrijpen van de lesstof, waarop besloten is deze eenvoudiger te maken en meer herhaling in de les in te bouwen. Heikel punt blijft financiering, de bijdrage van EL&I (EZ) vanuit de vanuit de pilotregeling Draagvlak Duurzaam Voedsel is na een jaar gestopt, de deelgemeente financiert nog geen 10% en voor het overige probeert 'Kook met mij mee!' bij uiteenlopende private partijen financiering te verkrijgen.

Ook voor grote initiatieven als Smaaklessen en de Engelse Children Food Trust is financiering een uitdaging. Waar structurele financiering vanuit de regering ophoudt moeten deze organisaties zelf sponsors zien te vinden met alle risico's van dien (dat het niet lukt, dat financiers invloed willen uitoefenen, dat het programma sterk moet worden uitgediepte door geldgebrek, dat de continuïteit en kwaliteit in het geding komt).

Het bewerkstelligen van veranderingen in routinegedragingen vergt bewustwording, aanleren van nieuwe routines en deze vervolgens bestendigen door ervoor te zorgen dat de (sociale, fysieke, institutionele) omgeving ook ondersteunend is voor het nieuwe gedrag. Dagelijks eten kopen, bereiden en nuttigen betreft gedeelde sociale en sociaal-culturele praktijken. Om deze praktijken, waar niet alleen kinderen maar ook de ouders, burens, familie en vrienden dragers van zijn, te veranderen, biedt een programma zoals de Smaaklessen één aangrijpingspunt. Een vraag die opkomt is dan ook hoe het effect vergroot, verbreed en bestendig kan worden door ook aandacht aan andere aangrijpingspunten waar programma's als 'Kook met mij mee!' en CFT wel mee werken. Een tweede vraag is of dat aan het programma Smaaklessen is om op te pakken. Smaaklessen zijn, de naam zegt het al, namelijk *lessen* (voedseleducatie). Het zou ook een idee kunnen zijn om de effecten van de lessen minder ambitieus te meten en te kijken naar kennis en bewustwording als belangrijkste effecten in plaats van een problematische indicator als intentie.

4.2.2 Stadslandbouw

Een van de speerpunten in de beleidsnota Duurzame Landbouw 2008-2011 noemt “regionale kracht, (...) bij uitstek het speerpunt waar de verbinding van de landbouw met de samenleving vorm krijgt”.⁴⁷ De formele scheiding tussen stad en buitengebied zoals wettelijk vastgelegd, bestaat niet meer in de nieuwe Wet ruimtelijke ordening (Wro) van 2008.⁴⁸ Dit biedt stadslandbouw nieuwe kansen. Stadslandbouw kent uiteenlopende vormen en speelt zich af op verschillende schalen: van de tomatenplanten op het balkon tot multifunctionele stadsboerderijen die in meer of mindere basis op commerciële leest geschoeid zijn en meerdere functies combineren (voedselproductie, educatie, zorg, groenonderhoud, landgoedbeheer, afvalverwerking, welzijn).⁴⁹ In Nederland, Duitsland en het VK zijn tal van initiatieven zichtbaar die als doel hebben om de relatie tussen consumenten, producenten, retailers en lokale gemeenschap te herstellen. Maar ook het verbeteren van luchtkwaliteit, vermindering van voedselkilometers, tegengaan van verloedering van onbebouwde stukken grond en verhoging van de leefbaarheid en sociale cohesie in wijken spelen mee. Stadslandbouw kent uiteenlopende vormen en schaalniveaus: van de tomaten en kruiden op het balkon tot postzegelparken tot multifunctionele stadsboerderijen waar men bezig is met voedselproductie, educatie, zorg, groenonderhoud, landgoedbeheer en afvalverwerking. Een bekend Duits voorbeeld van stadslandbouw is *De Prinzessinnengarten* in Berlijn waar Kreuzbergers 6000 m² braakliggend terrein omtoveren tot een tuin met eetbare planten.⁵⁰ Er zijn pilots met daktuinen inclusief kassen. In Engeland bezigt men de term *food re-localisation* waarmee de revitalisering van de lokale economie als een belangrijk doel benadrukt wordt. Zo hebben de *Transition Towns re-localisation* als belangrijk onderdeel van de strategie en vaak blijkt voedsel bij uitstek geschikt om lokale betrokkenheid te mobiliseren.⁵¹ Het gaat dan om het lokaal verbouwen, betaalbaar en beschikbaar maken van vers en gezond voedsel – zowel ruraal als in stedelijke gebieden. In Nederlandse, Duitse en Engelse steden stellen gemeenten steeds vaker stukjes grond beschikbaar (al dan niet tegen een vergoeding) voor lokale (tijdelijke) voedselproductie.⁵² Vanuit Transition Towns zijn ook in Nederland initiatieven rondom stadslandbouw opgestart.⁵³

Farming The City (FTC) is een initiatief dat verschillende lokale stadslandbouwprojecten uit Amsterdam in kaart brengt, analyseert, verbindt en zo mogelijk ondersteunt. FTC heeft 20 verschillende lokale stadslandbouwprojecten geïnventariseerd, waaronder gemeenschapsprojecten zonder winstoogmerk, commerciële projecten gericht op ontwikkeling van nieuwe verdienmodellen en projecten die nieuwe concepten piloten (bijvoorbeeld het plaatsen van gewassen in leegstaande gebouwen door PlantLab). De

⁴⁷ LNV (2007) Beleidsnota biologische landbouwketen 2008 - 2011. Biologisch in verbinding, perspectief op groei. Den Haag: Ministerie van Landbouw, Natuur en Visserij. p. 6.

⁴⁸ Jansen, Y. (2009). Stad zoekt Boer. Binnenlands Bestuur. 27 februari 2009/week 9.

⁴⁹ Jansma, J.E., Veen, E., Dekking, A., Vijn, M., Sukkel W., Schoutsen, M., Visser, A., (2011) Staalkaarten Stadslandbouw + Ontwikkelstrategieën om te komen tot stadslandbouw in Almere

⁵⁰ <http://prinzessinnengarten.net/wir/>

⁵¹ FAAN (2010) Local Food Systems in Europe. Case studies from five countries and what they imply for policy and practice. Facilitating Alternative Agro-Food Networks (FAAN).

⁵² FAAN (2010) Local Food Systems in Europe. Case studies from five countries and what they imply for policy and practice. Facilitating Alternative Agro-Food Networks (FAAN).

⁵³ <http://transitiontowns.nl/de-handen/eetbare-tuin/>.

Duitse casus 'Natürlich Andernach' laat zich misschien het beste benoemen als een gemeenschapsproject, maar dan geïnitieerd door de lokale overheid. Het laat zien hoe een context gecreëerd is die uitnodigt tot duurzamer gedrag. De gemeente combineerde meerdere doelen met dit project: de kosten voor onderhoud van stedelijk groen verlagen, werk verschaffen voor langdurig werklozen, meer burgerinspraak, een verbetering van de stedelijke biodiversiteit, en het bevorderen van een gezondere en duurzamere voeding onder haar burgers door een grote verscheidenheid aan lokaal geproduceerde groenten en fruit te verschaffen. De afstemming van deze uiteenlopende doelstellingen heeft geresulteerd in het verbouwen van groenten en fruit in publieke ruimtes, door de gemeente gefinancierd. Het project ging van start in 2010 met een publieke tuin met 100 verschillende soorten tomaten. Het project werd 'Natürlich Andernach' gedoopt, een 'Eetbare Stad'.

FTC laat zien dat initiatiefnemers zijn veelal niet bewust bezig houden met een onderliggend theoretisch perspectief, het is eerder *learning-by-doing*.⁵⁴ Bij het Duitse initiatief 'Natürlich Andernach' geven de initiatiefnemers aan dat het onderdeel is van een lange termijn strategie om de stad groener en speelser te maken – zonder hier kwantificeerbare tussendoelen voor vast te stellen.⁵⁵ Natürlich Andernach is voorafgegaan door de ontwikkeling van een park 'Lebenswelten' (2008), dat verschillende aspecten van natuurbescherming, voedselproductie en recreatie herbergt. In het park werken langdurig werklozen en de voedselproducten worden verkocht in de binnenstad van Andernach. De twee initiatieven 'Lebenswelten' en 'Natürlich Andernach' zijn sterk vervlochten geraakt. Laatstgenoemde heeft geleerd van de ervaringen van 'Lebenswelten' en de mensen die daar opgeleid zijn helpen bij het onderhouden van de verschillende stukken gecultiveerde grond die vanuit 'Natürlich Andernach' worden gecreëerd. Verschillende subinitiatieven vallen inmiddels onder het 'Natürlich Andernach'. Tegen alle verwachtingen in is er geen sprake geweest van groen vandalisme (iets wat ook door FTC naar voren wordt gebracht, maar wat bij 'Oogst met mij!' nog een punt van zorg is). Ook heeft de groeiende interesse vanuit burgers, scholieren en andere gemeenten aanleiding gegeven workshops en cursussen te starten. Terwijl de veranderingen lastig zijn te kwantificeren en vast te stellen op het niveau van het individueel gedrag, ondergaat de stad een fysiek zichtbare transformatie. Burgers zijn zichtbaar betrokken in onderhoud. Vrijwilligers nemen steeds meer de zorg en het beheer over stukjes grond over, soms individueel, soms binnen verbanden als vrijwilligersorganisaties, schoolklassen of sport clubs. In 2010 en 2012 won Andernach verschillende prijzen en deze erkenning genereerde weer media aandacht en interesse vanuit andere gemeenten.

In de Amsterdamse stadslandbouwprojecten worden, afhankelijk van de doelstelling van een stadslandbouwproject, verschillende instrumenten gehanteerd, bijvoorbeeld gericht op informeren, educatie en bewustwording, het versterken van sociale relaties in een buurt, het bieden van een alternatieve plek waar mensen hun groenten en fruit kunnen kopen (en oogsten). 'Natürlich Andernach' maakt gebruik van al deze verschillende instrumenten in één project (informeren, educatie en bewustwording via workshops; versterken sociale relaties door samenwerking burgers; de winkel waar de biologische groenten van Lebenswelten worden verkocht en de talrijke locaties waar mensen zelf hun groenten en fruit mogen plukken). Maar daarnaast heeft Andernach

⁵⁴ CITIES Foundation, Farming The City; Stadslandbouw in Amsterdam, 2011

⁵⁵ <http://swrmediathek.de/player.htm?show=eec95180-b5c5-11df-9712-0026b975f2e6>

ook het voordeel van bestuurlijke ondersteuning omdat het de gemeente is die ervoor zorgt dat de stukken grond beschikbaar komen⁵⁶ en is er economische ondersteuning. Zo kan het dat Andernach geen last heeft van de 3 belangrijkste belemmeringen voor initiatiefnemers die de inventarisatie van Farming The City naar voren bracht:

1. Financiering: door het combineren van doelstellingen waarvoor de lokale overheid ook wat geld beschikbaar had, was financiering geen probleem. Het mooie van Natürlich Andernach is dat het geen extra geld kost maar juist bespaart (minder geld voor groenvoorziening nodig; werkgelegenheid voor de gemeentelijke sociale werkplaats; city marketing met het concept de eetbare stad dat toerisme aantrekt).
2. Institutionele belemmeringen (bestemmingsplannen, vergunningen, bodemonderzoek, privacy kwesties): omdat het de lokale overheid was die de grond uitgaf, hoefden initiatiefnemers, burgers en vrijwilligers geen ingewikkelde institutionele belemmeringen te overwinnen
3. Een gebrek aan gedeelde visie tussen belanghebbende partijen en het vinden van voldoende vrijwilligers: de gepassioneerde inzet van de trekkers van dit project en de goede afstemming met en gebruikmaking van de kennis en kunde opgedaan bij het project 'Lebenswelten'. Omdat het project geen geld kost, hebben de trekkers van het project alle ruimte om het naar eigen inzicht vorm te geven.

4.2.3 Tegen de Verspilling

Verspilling tegengaan is ook een belangrijk beleidsdoel, maar we hebben niet veel positieve lessen geleerd van de vergelijking tussen de Nederlandse en de Duitse situatie. Daarom lichten we het slechts even kort toe.

Door de enorme toename van voedselverspilling is het sterker in de beleidsbelangstelling gekomen de afgelopen jaren, in Nederland en Duitsland. Om gedrag te kunnen beïnvloeden is het van belang te achterhalen wat er wordt weggegooid en waarom. Heel kort samengevat kunnen de volgende oorzaken genoemd worden voor de voedselverspilling⁵⁷:

- Bewustzijn van consument van voedselverspilling is laag.
- Teveel voedsel kopen.
- Gemak.
- Verkeerd omgaan met voedsel.
- Onjuiste planning van het eetgedrag.
- Luxe gedrag.
- Informatietekort.
- Gezinssamenstelling.

De afgelopen tien jaren zijn er verschillende campagnes voorafgegaan aan 'Eten is om op te eten' met als gemeenschappelijke component dat ze middels kennis, houding en gedrag voedselverliezen bij consumenten terug willen dringen. Eten is om op te eten is een communicatie instrument gericht op bewustmaking, kennis verschaffen en

⁵⁶ Iets vergelijkbaars gebeurt nu ook in Eindhoven mijn EIMP waar we met urban farming en de natuursuper bezig zijn, zie www.eindhovenismijnplek.nl.

⁵⁷ Bos-Brouwers, H., Kuulman, C., Timmermans T., Knip, H., Peeks, W. (2011) Reductie milieudruk voedsel met nadruk op voedselverspilling door huishoudens. Wageningen UR Food & Biobased Research. En Kranert, et al. (2012). Ermittlung der weggeworfenen Lebensmittelmengen und Vorschläge zur Verminderung der Wegwerfrate bei Lebensmitteln in Deutschland. Study co-financed by the BMELV,

concrete handelingsperspectieven bieden die gedragsverandering mogelijk maken. Als site werkt het als een platform dat activiteiten van Voedingscentrum, MilieuCentaal, EL&I en I&M op het terrein van voedselverspilling ondersteunt. De concrete effectiviteit is niet geëvalueerd. Resultaten van dit soort campagnes worden veelal niet openbaar gemaakt, ook als ze wel bekend bij de deelnemende partijen, aldus Bos-Brouwer et al 2011.⁵⁸ De grootste belemmering op dit moment lijkt financiering te zijn: de site is uit de lucht gehaald uit bezuinigingsoverwegingen

Het Duitse project *Zu Gut für die Tonne (ZGFDT)* is ook niet echt een *best practice example*. In de ZGFDT campagne, probeert de BMELV gedragsverandering bij huishoudens te bereiken door te wijzen op de grote hoeveelheid afval voedsel en juiste interpretatie van de *Ten minste houdbaar tot*-datum (terwijl onderzoek liet zien dat verkeerde interpretatie daarvan geen belangrijke oorzaak is van verspilling) en door het verstrekken van on- en off-line tools en informatie over voedsel aankoop, opslag en verbruik (bijvoorbeeld een quiz, links-over recepten, een spel hoe je de koelkast te organiseren). Hoewel het BMELV het advies heeft gehad om pilots te starten waar verschillende instrumenten gericht op gedragsverandering getest konden worden⁵⁹, om vervolgens ook een nationale strategie daarop te baseren, heeft het dit niet opgevolgd. BMELV kiest voor het laaghangend fruit, met weinig aandacht voor wat nodig is om tot afvalreductie te komen. Er zijn geen maatregelen genomen om vanuit de institutionele context voedselverspilling bij huishoudens te verminderen – door bijvoorbeeld ook supermarkten hier bij te betrekken. Ook ZGFDT heeft afgezien van enquêtes die bewustwording meten en gebruikt geen monitoring tools: een gemiste kans want het is nu dus onduidelijk wat de effecten zijn geweest op het gedrag van mensen. Waarschijnlijk echter zijn additionele maatregelen nodig omdat het louter op bewustzijn richten over het algemeen nauwelijks gedragsverandering teweeg brengt. Wat dat betreft doet *Etenisomopteeten* het mogelijk nog wel beter, omdat aan bewustwording ook kennis, zelftesten en gerichte adviezen worden gegeven. Interessant is overigens dat een enquête uitgevoerd voorafgaand aan het ZGFDT liet zien dat van de mensen die toegaven wel eens voedsel weg te gooien, 69% hier slecht geweten over heeft. Blijkbaar zijn sociale normen wel belangrijk, maar belemmeren andere factoren belemmeren mensen om ernaar te handelen. Het zou interessant als er meer licht geworpen kon worden op die factoren zodat een campagne daar op aan kan haken. Maar dat doet ZGFDT niet.

4.3 Lessen voor Nederland

Hieronder presenteren we de lessen op basis van de analyse van bovenstaand casus materiaal en contextachtergronden. We hebben niet zozeer gelijkwaardige cases met elkaar vergeleken (bijv. de doelstelling en organisatie van CFT is veel breder dan bij Smaaklessen, waar een veel nauwere educatieve doelstelling leidend is), als wel gekeken naar interessante lessen voor Nederland waar verbetering mogelijk is (in bestaande of nieuwe initiatieven of interventies, dat laten we in het midden).

⁵⁸ Bos-Brouwers, H., Kuulman, C., Timmermans T., Knip, H., Peeks, W. (2011) Reductie milieudruk voedsel met nadruk op voedselverspilling door huishoudens. Wageningen UR Food & Biobased Research.

⁵⁹ Kranert, et al. (2012). Ermittlung der weggeworfenen Lebensmittelmengen und Vorschläge zur Verminderung der Wegwerfrate bei Lebensmitteln in Deutschland. Study co-financed by the BMELV,

Beleids-en institutionele omgeving

- De Nederlandse overheid is terughoudend als het gaat om structurele ondersteuning en institutionalisering van initiatieven die gericht zijn op verduurzaming van de vraagkant (waar in Nederland initiatieven moeten stoppen door geldgebrek worden ze in Duitsland ‘geadopteerd’ door de regering die ze onderbrengt en mee- financiert in eigen raamwerkprogramma’s).
- Het verplichten van een voedingsbeleid waarin staat hoe de school haar best doet om een gezond voedingspatroon te stimuleren kan nuttig zijn omdat scholen daarmee worden gedwongen werk te maken van het stimuleren van duurzamer eetgedrag (binnen de mogelijkheden van de specifieke school, denk aan snoepautomaten bijvoorbeeld, beschikbaarheid van water – niet alleen op de wc’s, lunchomgeving).
- Ruimte voor flexibiliteit is belangrijk als het gaat om (sociale) innovatie:
 - o Bij CFT is flexibiliteit belangrijk onderdeel van de aanpak; de instrumentenmix verandert door de tijd heen, in afstemming met (wisselende) partners
 - o Ook bij Natürlich Andernach is flexibiliteit belangrijk: men reageert op veranderende omstandigheden (bijv. op de vraag naar cursussen), afstemming met Lebenswelten (timing)
 - o De gemeente kan een spilfunctie vervullen in het starten en faciliteren van stadslandbouw en daarbij verschillende lokale doelen op milieu-en sociaal gebied slim combineren.
 - o Succes hangt ook samen met gedrevenheid en visie van initiatiefnemers (Kook met mij mee!; Andernach). Succesvolle replicatie elders zal ook in belangrijke mate afhangen van de kwaliteiten en gedrevenheid van mensen die het daar dan willen gaan trekken.
 - o Het is zinnig om voor te Nederlands te kijken hoe verbindingen en samenwerking verbeterd kan worden tussen enerzijds generieke en anderzijds lokale toegesneden initiatieven waarbij ze elkaar kunnen versterken (en niet concurreren). Zodat bijvoorbeeld de Smaaklessen zich expliciet beperkt tot het geven van *voedseleducatie*, en andere initiatieven zich meer op gedragsverandering en het inbedden daarvan richten. De Nederlandse overheid kan een rol spelen in het mogelijk maken en ondersteunen van zulke verbindingen.
 - o Ook intermediaire organisaties kunnen een rol oppakken in het verbinden van initiatieven, kennis en ervaring delen en bij het vinden van financiering - voor sociale ondernemers is het vaak lastig om financiers te vinden.

Individueel gedrag

- Om routinegedragingen te veranderen is het onvoldoende om alleen op individuele gedragingen te richten. Het bewerkstelligen van veranderingen in routinegedragingen vergt bewustwording, aanleren van nieuwe routines en deze vervolgens bestendigen door ervoor te zorgen dat de (sociale, fysieke, institutionele) omgeving ook ondersteunend is voor het nieuwe gedrag.
- Als het om kinderen en eetgedrag gaat, is de school slechts één van vele noodzakelijke aangrijpingspunten. Daarnaast zijn ook ouders, sociale omgeving en buurt van grote invloed op het uiteindelijke eetgedrag van kinderen. Mobilisatie van ouders, buurt, school, gemeente, lokaal mkb (restaurant uit de buurt; lokale supermarkt) rondom het thema voeding en eten op school is iets wat beter kan worden gebruikt.

- Projecten die niet specifiek op individueel gedrag gericht zijn maar op het creëren van een context die actieve betrokkenheid uitnodigt van de burgers, maken wetenschappelijke evaluatie lastig maar zijn om die reden niet minder effectief of zichtbaar geslaagd in de praktijk.
- Hetzelfde geldt voor projecten die vanuit praktische, ervarings- en ‘tacit knowledge’ werken. Zulke benaderingen betekenen dat er flexibele manieren van monitoren en evaluatie overwogen moeten worden (waarbij het zelfs kan zijn dat doelen onderweg veranderen/worden aangepast).

Sociale norm

- Om een sociale norm te veranderen ten aanzien van gezond eten is het ook erg nodig om vaardigheden aan te reiken die ze nodig hebben om een gezonde maaltijd te bereiden.
- Eten, verbouwen, oogsten, bereiden en nuttigen leent zich heel goed voor sociale interacties en activiteit. Door daar gebruik van te maken, werken initiatieven ook mee aan het ontstaan van nieuwe (hernieuwde) sociale normen.
- Eetcultuur is dynamisch en steeds onderhevig aan verandering: dat biedt kansen want mensen (en kinderen!) staan open om hun bestaande praktijken te heroverwegen.
- Om routinegedragingen (sociale normen, eetcultuur zelfs) te veranderen is een lange adem nodig. Continuïteit is van belang voor initiatieven – en dat wordt onder meer bereikt door inbedding in de sociale omgeving waarbij deze zich medeverantwoordelijk gaat voelen voor een initiatief.

Fysieke omgeving

- Op scholen en kantines is ook de fysieke omgeving van belang om een rustig en prettig eetmoment te creëren (akoestiek, inrichting, kleurgebruik, tijd etc.) en om keuzes te sturen (bijv. kleinere borden; gezonde voedsel vooraan).
- Een aantrekkelijke fysieke omgeving die zichtbaar maakt wat mogelijk is nodigt uit om mee te doen (stadslandbouw, bijv. Natürlich Andernach waar de meeste publieke ruimte inmiddels uitnodigt om mee te doen, te eten, te plukken).
- Ook omgeving van internet, sociale media, media-aandacht kan helpen om een interventie zichtbaar te maken en mensen te werven en te laten interacteren.

5

Personenmobiliteit

5.1 Personenmobiliteit en verduurzaming gedrag vanuit vergelijkend perspectief

Het Europese beleid heeft tot doel om in 2050 te komen tot 60% minder CO₂-uitstoot in verkeer- en vervoer ten opzichte van 1990. Door de nog steeds toenemende CO₂-uitstoot in verkeer en vervoer is de benodigde reductie opgelopen tot 70% t.o.v. 2008.

⁶⁰ We raken dus eerder verder van de doelstelling verwijderd dan dat we deze naderen. In het Witboek wordt het belang aangegeven van “het ontwikkelen van nieuwe vervoerspatronen, waarbij grotere aantallen passagiers samen naar hun bestemming worden gebracht. Via de efficiëntste (combinatie van) vervoerswijzen” (punt 19). De EC onderstreept hiermee het belang van mobiliteitsmanagement (MM).

Daarnaast onderstreept (punt 30) het Witboek het belang van duurzame mobiliteit in steden. Dit omdat steden het meest lijden onder congestie, luchtkwaliteit en lawaaihinder en omdat ze de beschikking hebben over de mogelijkheden om over te stappen op schoon stedelijk vervoer zoals OV, fiets en lopen. Hiertoe worden steden gestimuleerd om duurzame stedelijke mobiliteitsplannen op te stellen (SUMP's). In deze case-analyse van Duurzame Personenmobiliteit staat mobiliteitsmanagement (MM) in steden centraal. Mobiliteitsmanagement richt zich vooral op het beïnvloeden van de vervoerswijzekeuze van de reiziger. MM-maatregelen worden zelden geïsoleerd genomen, maar maken deel uit van een pakket van maatregelen, zoals informatiecampagnes gecombineerd met infrastructuur, reisbeleid of verordeningen.

⁶⁰ Europese Commissie (2011) WITBOEK Stappenplan voor een interne Europese vervoersruimte- werken aan concurrerend en zuinig vervoerssysteem. COM 144, Brussel

Definitie Mobiliteitsmanagement

Definitie volgens EPOMM (European Platform on Mobility Management)⁶¹: Mobiliteitsmanagement (MM) is een concept ter bevordering van duurzaam vervoer en het beheersen van de vraag naar autogebruik door het veranderen van de gewoontes en het gedrag van reizigers. De kern van mobiliteitsmanagement wordt gevormd door 'zachte' beleidsmaatregelen zoals informatie en communicatie, de organisatie van diensten en de coördinatie van activiteiten van de verschillende partners. 'Zachte' beleidsmaatregelen versterken vaak de effectiviteit van 'harde' beleidsmaatregelen binnen het stedelijk vervoer (bijv. nieuwe tramlijnen, nieuwe wegen en fietspaden). Mobiliteitsmanagement-maatregelen vragen (in verhouding tot 'harde' maatregelen) niet noodzakelijk om grote financiële investeringen en kunnen een hoge kosten-batenratio hebben.

De veel kortere Nederlandse definitie van Mobiliteitsmanagement luidt: "Mobiliteitsmanagement is het organiseren van slim reizen"

Nederland behoort tot één van de pioniers in Europa op het gebied van mobiliteitsmanagement. Nederland was eind jaren tachtig het eerste Europese land dat actief was op het gebied van het terugdringen van het woon-werkverkeer met vervoersplannen, vervoercoördinatiecentra (vallen onder de noemer vervoersmanagement)⁶². Deze lijn is ook te herkennen in het verkeers- en vervoersbeleid van de jaren 1990 (SVV-II, 1991) waarbij wordt ingezet op het terugdringen van de groei van de (auto)mobiliteit⁶³. Niettemin kan Nederland nog veel leren van andere landen. Nederland richt zich (van oudsher) vooral op mobiliteitsmanagement van zakelijk en woon-werkverkeer waarbij bereikbaarheid en doorstroming centraal staan. Voor de Nederlandse economische groei is een goede bereikbaarheid een voorwaarde.

Op dit moment is het *Verenigd Koninkrijk* de koploper in Europa. Niet alleen gaat de Britse aanpak verder dan de Nederlandse, het MM is er ook breder opgezet in de zin dat er meerdere departementen betrokken zijn en mobiliteitsmanagement zich richt op meerdere doelgroepen⁶⁴. Ook Zweden heeft grote ambities en een integrale benadering, waarbij milieu en energiebesparing de belangrijkste drijfveren zijn. In Zweden draagt MM bij aan leefbare en duurzame steden en worden innovatieve sociale marketing strategieën ingezet (communicatie, individueel keuzegedrag en sociale norm). Ook *Oostenrijk* loopt in een aantal opzichten voorop.⁶⁴ MM valt binnen het Oostenrijkse klimaatprogramma 'Klima:aktiv', dat zich richt op het introduceren en stimuleren van klimaatvriendelijke diensten en werkt aan een beter klimaat, sterkere economie en wil het dagelijkse leven van Oostenrijkers beïnvloeden. *Duitsland*, tot slot,

⁶¹ www.epomm.eu/docs/mmttools/MMDefinition/MMDefinition_NL.pdf

⁶² Metz, F. (2012) Slim reizen: Hoe Europese landen, steden en regio's gedrag veranderen. Kennis platform Verkeer en Vervoer, KpVV, Utrecht

⁶³ Ministerie van Verkeer en Waterstaat (1991) Tweede structuurschema verkeer en vervoer: Verkeer en vervoer in een duurzame samenleving (1991). Den Haag.

⁶⁴ Metz, F. (2012) Slim reizen: Hoe Europese landen, steden en regio's gedrag veranderen. Kennis platform Verkeer en Vervoer, KpVV, Utrecht

is geen koploper op het gebied van MM. Hier is het beleid vooral gericht op het goed organiseren van vervoer en het realiseren van goede voorzieningen (aanbod- Fysieke omgeving).

In de case analyse zijn succesvolle cases opgenomen uit het VK en Zweden, die een focus hebben op stedelijk gebied, innovatieve sociale marketing en die bovendien zijn gericht op andere doelgroepen dan forenzen die in spits reizen.

Tabel 4: Accenten Mobiliteitsmanagement in Nederland, VK en Zweden (de tabel is samengesteld op basis van informatie uit Metz, 2012)

Nederland	VK	Zweden
MM vooral focus op woon-werk en zakelijk verkeer	Meerdere thema's, MM voor: - Werkgevers - Scholen - Woonwijken/ Bewoners - individueel - Bezoekers - Overstappen op stations - Winkelcentra - Autodelen	Integraal Woonwijken
-Ministerie I&M – Vooral vroegere V&W -Ministerie EZ	4 departementen betrokken: - Transport - Business, Innovations and Skills - Energy and Climate - Health	
Bereikbaarheid (fileproblematiek) hoofdaccent, minder op leefbaarheid en klimaat	Bereikbaarheid, leefbaarheid, klimaat en gezondheid	Klimaat, milieu en energie
Regionaal: hoofdwegennet	Steden	Steden

5.2 Internationale vergelijking van cases

Tabel 5: Cases Persoonlijke mobiliteit

Cases Persoonlijke mobiliteit	Beleids- of maatschappelijk geïnitieerd*		Type instrumenten: bestuurlijk /institutioneel; economisch; informatief en communicatief. Vrijwillig of opgelegd					Waarop richt het zich: individueel gedrag, sociale normen, institutionele aspecten, fysieke omgeving				Soort gedrag: routine ; bewust gedrag; one-shot gedrag;		
	Bel-i	Ma-i	bestuu	econ	info	Vrijw	Opgel	Indiv	Soc	Instit	Fys	routine	Bewust	1-shot
Het Nieuwe Rijden (NL)	X				X	X		X	X			X	X	
Spitsmijden (NL)	X			X	X	X		X				X	X	
Smarter Choices (UK)	X				X	X		X	X	X	X	X	X	
LundaMaTs (SE)	X				X	X		X	X		X	X	X	

5.2.1 Case 1: Smarter Choices: Mobiliteitsmarketing in Darlington, Peterborough en Worcester

De case Mobiliteitsmarketing in Darlington, Peterborough en Worcester richt zich op stedelijk en regionaal MM en zet in op het door middel van marketing en communicatie beïnvloeden van cultuur en leefstijl. Dit project komt voort uit het 'Smarter choices' programma. In het kader van dit programma werden diverse experimenten opgezet door het Department for Transport. De diverse experimenten lieten dusdanig grote gedragseffecten zien, tegen relatief lage kosten, dat het ministerie een langer en grootschaliger experiment wilde opzetten in enkele steden en daarvoor 10 miljoen pond beschikbaar stelde. De drie middelgrote steden Darlington (ca. 100.000 inwoners), Peterborough (ca. 137.000) en Worcester (ca. 100.000) werden ieder verkozen tot 'demonstratiestad voor duurzaam vervoer' (sustainable travel demonstration town). De drie steden investeerden £15 miljoen (€ 17,6 miljoen), waarvan £10 miljoen vanuit het ministerie van Transport. Daarnaast was Darlington in 2005 ook geselecteerd als 'Fiets demonstratie stad' (Cycling Demonstration Town) waarvoor zij jaarlijks £0,5 miljoen subsidie ontving.

Aanleiding en opzet

In de periode van 2004 tot 2009 is in de drie steden een mix aan maatregelen genomen die tot doel hebben om de inwoners meer gebruik te laten maken van duurzamere vervoerswijzen dan de auto. Het project is gericht op alle typen (auto)verplaatsingen, uiteenlopend van zeer sterk gewoontegedrag (woon-werkverplaatsingen en woon-schoolverplaatsingen) en regulier gewoontegedrag (regelmatige sociaal-recreatieve verplaatsingen) tot incidentele sociaal-recreatieve verplaatsingen. In de drie steden zijn vergelijkbare mobiliteitsmanagementstrategieën ingezet gericht op bewoners, scholen en werknemers. Daarbij zijn de volgende thema's onderscheiden:

1. Communicatiecampagnes gericht op bewustwording.

2. Stimulering van fietsen en wandelen.
3. OV marketing.

Meer dan de helft van het budget is besteed aan MM voor inwoners en aan de publiciteitscampagnes.⁶⁵

1. Communicatiecampagnes gericht op bewustwording

In de drie steden is sterk in gezet op het neerzetten van een eigen huisstijl (brand identity). De huisstijl in kleur en logo kwamen terug in alle uitingen zowel in gedrukt materiaal (bus-, fiets- en wandelplattegronden, bus vertrekstaten, brochures en gidsen), op websites, advertenties en op bussen. Het materiaal is door diverse lokale instanties en locaties verspreid, zoals buurthuizen, bibliotheken, winkels, werk, scholen, festivals, VVV's en reisinformatie centra. Ook werd het materiaal direct aan inwoners verstrekt. In alle drie de steden is gezorgd voor een continue stroom van publiciteit via de lokale media en in Darlington is een eigen 'radio jingle' ontwikkeld. Darlington en Peterborough hebben een 'engagement'-programma opgezet om in direct contact te blijven met inwoners en hen op de hoogte te brengen van nieuwtjes, speciale aanbiedingen te doen en groen reisgedrag te stimuleren.

Inwoners van de drie steden kregen een verscheidenheid aan informatie aangeboden (plattegronden, brochures, diensten en prijzen) over lopen, fietsen en reizen met de bus. Daarnaast kregen zij persoonlijk reisadvies, gratis busreizen, informatie over ecodriving (In Nederland: HNR) en autodelen aangeboden en kon men meedoen aan een loyaliteitsprogramma. Scholen werden gestimuleerd om een vervoersplan op te stellen. Zij werden hierbij ondersteund vanuit het MM-programma. Het vervoersplan bevat het realiseren van een verkeersveilige schoolomgeving, fietsenstalling, fietslessen, fietspromotie acties (campagnes) en allerlei activiteiten zoals een fietsontbijt, leenfietsen- leentandems, schema's en het bezoeken van theatervoorstellingen over dit onderwerp.

Diverse maatregelen zijn genomen om werknemers via werkgevers te benaderen. Deze komen grotendeels overeen met het MM zoals wij die in Nederland kennen: opstellen en uitvoeren van vervoersplannen, korting op OV, nieuwe OV-diensten (incl. shuttlebus), reisadviezen, promotieacties voor fietsen naar het werk, aanbod van leenfietsen en fietsreparatiediensten.

2. Stimulering van fietsen en wandelen

De maatregelenmix bestond uit het verstrekken van informatie (zie eerder) fiets- en wandelevents (festiviteiten) en fietslessen voor kinderen en volwassenen, fietsleen systemen. Daarnaast werden fietsenstallingen en -klemmen geïnstalleerd en werd in Darlington de fietsinfrastructuur danig verbeterd. Twee steden investeerden fors in het aanleggen van veilige fiets- en looproutes (Darlington en Peterborough). In Darlington werden zeven fietsroutes voorzien van bewegwijzering en huisstijl.

⁶⁵ ¼ van het budget in Darlington, 2/3 in Peterborough en ½ in Worcester.

3. OV marketing

OV informatie en marketingprogramma's zijn met name in Worcester en Peterborough opgezet. (Zie eerder). Marketing van OV vond plaats door het verbeteren van de leesbaarheid en begrijpelijkheid van het busnetwerk en het toepassen van de huisstijl. In Peterborough en Worcester is de kwaliteit van het OV ook fors verbeterd met toegankelijke kwaliteitsbussen, hogere ritfrequenties, P+R, kwaliteit bushaltes, real-time reisinformatie en OV-reisinformatie centrum. Ook kregen de chauffeurs extra rijlessen.

Resultaten en gedragseffecten

Het Smarter Choice programma in de drie steden is geëvalueerd door Sloman et al⁶⁶. De gedragseffecten staan in Tabel 6.

Tabel 6: Gedragseffecten in de drie steden: de percentuele verandering ten opzichte van het aantal verplaatsingen voorafgaand aan het project.

Verandering in gedrag vervoerswijze en reismoment	Mate van verandering in de drie steden	Referentie (middelgrote steden)
Auto (bestuurder)	-9%	-1%
Lopen	+10% tot 13%	-9%
Fiets	+26% tot 30%	-9%
Bus	+10% tot 22%	-0,5%

Bron: Sloman et al., 2010 en Metz, 2012.

Het onderzoek van Sloman et al⁶⁷ brengt een aantal interessante bevindingen aan het licht:

- De grootste reductie in het aantal autoverplaatsingen vond plaats bij veranderingen in vrije tijdsverplaatsingen, gevolgd door winkelverplaatsingen, gevolgd door werk gerelateerde verplaatsingen.
- Meer dan de helft van de reductie in autoverplaatsingen plaats vond bij inwoners die grote veranderingen in hun leven meemaakten (zoals start studie, pensioen of werkloosheid) of achteruitgingen in inkomen.
- Het programma voor werknemers was weinig effectief en efficiënt. Het bleek vooral lastig om werkgevers te betrekken in het programma.
- Het project resulteerde in verbetering van de verkeersveiligheid, minder files, betere luchtkwaliteit, gezondheid, hogere kwaliteit van leven.
- Bovendien leidden de maatregelen in Darlington en Peterborough ertoe dat er geen uitbreiding van auto infrastructuur nodig was terwijl de mobiliteit wel groeide, door respectievelijk nieuwe werkgelegenheid en groei van het inwonertal.
- In Worcester leidden de maatregelen tot meer draagvlak voor het weren van auto's uit de oude binnenstad.
- De campagnes hebben tot een grote herkenbaarheid geleid in Darlington en Peterborough herkenden respectievelijk 67% en 75% de huisstijl. In Worcester werd de huisstijl slechts door 37% van de inwoners herkend, mogelijk doordat daar minder is geïnvesteerd in communicatie.

⁶⁶ Sloman, L., S. Cairns, C. Newson, J. Anable, A. Pridmore, P. Goodwin (2010) The effects of smarter choice programmes in the sustainable travel towns: Summary report.

⁶⁷ Sloman, L., S. Cairns, C. Newson, J. Anable, A. Pridmore, P. Goodwin (2010) The effects of smarter choice programmes in the sustainable travel towns: Summary report.

- Sloman et al. voerden ook een kostenbaten-analyse uit. Zij komen tot 4,4 eurocent per gereden autokilometer aan investeringen in de maatregelen. Het ministerie van Transport gaat ervan uit dat een kilometer file 20 eurocent kost. Op basis hiervan is berekend dat de baten 4,5 keer boven de kosten uitkomen. (kosten-batenverhouding= 1: 4,5).⁶⁸ Bovendien is berekend op basis van de modal shift naar duurzamere vervoerswijzen dat de gedragsveranderingen leidde tot een CO₂-reductie van 50 kg per inwoner per jaar.

Lessen en aanbevelingen

Individueel keuzegedrag

Combineer informatie met in staat stellende instrumenten. Een groots opgezette, herkenbare en langlopende communicatiecampagne bevordert de herkenning en bewustwording van de alternatieve vervoerswijzen omdat burgers frequent (bewust en onbewust) worden geconfronteerd met mogelijkheden om hun voorkeursgedrag te verlaten (cognitie leidt tot attitude). Daarnaast verschaft de verstrekte kennis en persoonlijke reisadviezen handvatten om het nieuwe gedrag toe te passen. Met de aanbieding om gratis de bus uitproberen, wordt men geprikkeld én in staat gesteld om dit ook daadwerkelijk te doen.

MM op scholen vergroot bewustwording, kennis en vaardigheden van leerlingen. De lessen op school over duurzame mobiliteit, de fietslessen aan kinderen en volwassenen, stellen de deelnemers in staat om veilig gebruik te maken van de vervoerswijzen die ze tot dan toe weinig gebruikt hebben. Kinderen leren daardoor spelenderwijs om vaker de fiets of het openbaar vervoer te gebruiken. Bovendien is het ook mogelijk dat ze, bijvoorbeeld bij een uitje in het weekend, hun ouders beïnvloeden om de auto te laten staan.

Maak zoveel mogelijk gebruik van veranderingen in leefsituatie en levensfase. Hoewel de campagnes niet bewust op waren ontwikkeld, vertoonde juist de groep die toch al in een fase van verandering van hun bestaan verkeerde, een grote veranderingsbereidheid. MM specifiek laten aangrijpen op momenten van verandering in leefpatronen kan dus effectief zijn. Disruptie dwingt tot heroriëntatie op gewoontegedrag omdat contextuele factoren plotseling veranderd zijn.

Sociale norm

Communicatie en betrokkenheid vergroten het bewustzijn. Met de intensieve communicatiecampagnes is direct contact gelegd met burgers om hen persoonlijk aan te spreken en te verleiden. Daarbij werd ook in enige mate ingezet op sociale normen, zoals met de boodschap: *"Hundreds of children, parents and teachers from schools across Darlington are leaving their cars at home and jumping on their bikes and scooters for the school run to take part in the Big Pedal Event."* Daarnaast richtten de campagnes zich op het vieren van duurzame mobiliteit. Het draagvlak bij zowel inwoners als lokale politiek voor maatregelen die duurzame mobiliteit stimuleren groeide, zelfs voor minder populaire maatregelen zoals het weren van autoverkeer uit binnensteden. Het lijkt het erop dat de programma's hebben bijgedragen aan positievere perceptie van duurzame mobiliteit.

⁶⁸ Hierbij merken zij op, dat er nog geen rekening is gehouden met andere besparingen/ baten zoals minder verkeersslachtoffers, verbetering gezondheid (luchtkwaliteit en beweging) en CO₂ reductie. Dit zou de kosten-batenverhouding nog gunstiger maken.

Met het loyaliteitsprogramma en het aanbod van tijdelijk gratis OV wordt gebruik gemaakt van marketingtechniek waarin ingespeeld wordt op het principe van wederkerigheid⁶⁹: door eerst een cadeau te krijgen, zal de ontvanger ervan zich onbewust verplicht voelen hieraan tegemoet te komen. De effectiviteit wordt (nog) vergroot als het geschenk persoonlijk wordt aangeboden, aangezien het bij het principe van wederkerigheid om een interpersoonlijke relatie gaat. In combinatie met een persoonlijk reisadvies dat persoonlijk wordt verstrekt, kan dit de effectiviteit verder vergroten.

Brede opzet van informatie en communicatie creëert een sociale norm. Het communicatiebombardement dat in de drie steden op burgers is losgelaten zorgt ervoor dat het onderwerp gaat leven onder burgers, dat ze er onderling over praten (op straat, in de buurt, bij de sportclub, op verjaardagsfeestjes) en ervaringen uitwisselen.

Beleidsmatige en institutionele omgeving

Betrek zoveel mogelijk lokale formele en informele instituties bij de uitvoering. Het betrekken van verschillende instanties en organisaties, bij voorkeur op het schaalniveau van straten en buurten (zoals buurt en welzijnswerk, basisscholen en vrijwilligersorganisaties) zorgt ervoor dat de burger ook daadwerkelijk bereikt wordt – zo blijkt uit de resultaten in de drie steden.

Actieve bijdragen/ investeringen van overheden leidt tot grotere kans op participatie van betrokken instituten. (voor wat, hoort wat). In Darlington was de betrokkenheid van de scholen groot. Wellicht komt dit mede door de extra inzet op het aanleggen van fietsinfrastructuur en fietsenstallingen, waardoor scholen zich meer verplicht voelden om ook actief een bijdrage te leveren (principe van wederkerigheid). Het project laat zien dat het betrekken van scholen een grote positieve invloed heeft op de vervoerswijzekeuze van scholieren en van hun ouders.

Voer bij projecten altijd kosten-batenanalyses uit. Vaker uitvoeren van projectevaluaties inclusief kosten en baten analyses, zoals in het VK, kan een extra legitimiteit en stimulans geven aan MM en gedragsbeïnvloeding in het bijzonder. Kijk daarbij verder dan investeringen en opbrengsten, maar breng ook rendement in termen van gezondheidswinst, luchtkwaliteit en milieuwinst in kaart.

Fysieke omgeving

De combinatie van fysieke maatregelen met communicatie en marketing versterken elkaar. De resultaten laten zien dat het aanleggen van infrastructuur de effecten vergroten van de maatregelenmix. Zo bevordert een kwalitatief goede, vlotte, veilige en herkenbare fiets- en wandelinfrastructuur het fietsen en lopen. Het aanbieden van frequent, klantvriendelijk, herkenbaar en kwalitatief hoogwaardig OV leidt tot een toename van het gebruik ervan, mits deze gepaard gaat met communicatie en marketingcampagnes. Sterk aan het project in de drie Britse steden is dat de fysieke investeringen zijn gedaan voordat en tijdens dat de burgers warm gemaakt waren om meer te gaan fietsen en het openbaar vervoer te gebruiken (dit voorkomt het kip-ei probleem).

⁶⁹ Cialdini, R.B. (2009) *Inloed: De zes geheimen van het overtuigen*. 5e druk. ISBN 9789052617152, SDU uitgevers Den Haag.

5.2.2 Case 2: LundaMats: Mobiliteitsmarketing in Lund

De case Mobiliteitsmarketing in Lund (Zweden) richt zich op stedelijk MM met e van een samenhangend pakket van fysieke- en communicatiemaatregelen. In het verkeer- en vervoerplan van Lund van 1996, is MM essentieel. Het doel van het plan is om het reisgedrag van haar inwoners te beïnvloeden tot een meer duurzame manier van verplaatsen. *LundaMaTs* is het gemeentelijk verkeers- en vervoerplan uit 1996 van de gemeente Lund (100.000 inwoners). MaTs staat voor miljøanpassad transport system, ofwel duurzaam verkeerssysteem. Het plan bevat doelen en maatregelen op het gebied van milieu, klimaat en leefbaarheid. Opmerkelijk is, dat Lund geen congestieproblemen kent, en puur vanuit milieu- en leefbaarheidsdoelen inzet op verduurzaming van de mobiliteit⁷⁰. De nadruk in Lund ligt op het positief stimuleren van duurzaam vervoer (honing) en niet op het inperken van het autoverkeer (azijn)⁷¹.

Kenmerkend van de Lund-aanpak⁷² is het inzetten op:

- Gedragsverandering i.p.v. attitudeverandering.
- Concrete aanbiedingen i.p.v. Reclame en advertenties.
- Communiceren (twee richtingen) i.p.v. informeren (eenrichting).
- Dialoog aangaan i.p.v. grootschalige marketingacties.

Aanleiding en opzet

Sinds 1998 heeft de gemeente een mix aan maatregelen genomen om haar inwoners meer gebruik te laten maken van duurzamere vervoerswijzen dan de auto. Het project is gericht op alle typen autoverplaatsingen van woon-werkverkeer tot sociaal recreatief verkeer.

Er is een mobiliteitscentrum opgericht waar inwoners terecht kunnen voor informatie over duurzaam vervoer en dat campagnes ontwikkelt. Daarnaast heeft Lund het concept 'keukentafelgesprekken' ontwikkeld, waarbij mensen thuis worden bezocht en geïnformeerd. Er zijn mobiliteitsmanagementprogramma's ingezet gericht op bewoners, scholen en werkgevers. Thema's zijn:

- Communicatiecampagne gericht op individuele inwoners (keukentafelgesprekken).
- Stimuleren van de fiets met fietscampagne en infrastructurele maatregelen.
- Stimuleren van het OV.
- Keukentafelgesprekken: Dialoogmarketing.

Medewerkers van de gemeente bezochten mensen thuis. Tijdens de gesprekken werd ingegaan op hoe inwoners denken over milieu, verkeer en het eigen reisgedrag. Degenen die hiervoor openstonden kregen informatie over fietsen, OV, autodelen, Het

⁷⁰ KpVV (2010) Evaluatie LundaMaTs. www.kpvv.nl/KpVV/KpVV-Overige-Content/KpVV-Overige-Content-Media/Bijlagen-bij-Instrumenten-tools/SUMO-evaluatie-LundaMaTs.pdf

⁷¹ Metz, F. (2012) Slim reizen: Hoe Europese landen, steden en regio's gedrag veranderen. Kennis platform Verkeer en Vervoer, KpVV, Utrecht

⁷² Elmkvist, P. (2007). Managing mobility Lund Style. Presentatie gegeven op het ECOMM congres - 2007 in Lund. Head of the Mobility Management Unit, Technical Services Administration, Lund, S. www.kpvv.nl/KpVV/KpVVHome/Kennisbank/Onderwerpen-Publicaties/Onderwerpen-Publicaties-Mobiliteitsmanagement/KpVV-Bericht-nr-42-SVV-acties-slaan-aan.html

Nieuwe Rijden (ecodriving) en schone auto's. Ook konden ze een contract tekenen voor de fietsactie (zie later) of probeerkaartjes voor de bus krijgen⁷³.

- Stimuleren van de fiets

Om de fiets te stimuleren zijn fysieke maatregelen genomen zoals het verbeteren en aanleggen van fietsroutes, fietsklemmen bij bushaltes en een fietsenstalling bij het station met fietsverhuur. Daarnaast is een fietscampagne 'Gezond trappen' opgezet die in het teken staat van gezondheid en zich specifiek richt op woon-werkverplaatsingen. Deelnemers tekenen een contract, waarin ze instemmen om een jaar lang de auto te laten staan en met de fiets naar het werk te gaan. Gedragstheoretisch volgt dit hetzelfde principe van commitment als beschreven in de Spitsmijden case in de Nationale studie, het is echter niet bekend of dit mechanisme in de Lund case ook expliciet aan het contract ten grondslag lag. Deelnemers ontvangen presentjes zoals fietscomputer en regenkleding⁷⁴.

- Stimuleren van OV

Er is een nieuwe snelle busverbinding (Lundlink) opgezet naar de universiteit, het ziekenhuis en een kantorenpark. Inwoners kregen probeerkaartjes waarmee ze gratis een maandlang het OV in Lund konden uitproberen.

Resultaten en gedragseffecten

De SUMO-methode⁷⁵ is gebruikt om de effectiviteit van het maatregelenpakket te bepalen. In 2001, 2004 en 2008 zijn enquêtes gehouden onder 4000 inwoners van Lund. De evaluatie geeft interessante inzichten in de effecten van MM in Lund:

- In de periode 1994-2007 is in het *stedelijk* gebied het aantal autoverplaatsingen (30% → 26%) en OV verplaatsingen (15% → 8%) afgenomen, terwijl het lopen & fietsen toenam (55% → 26%).
- De totale automobilititeit in Lund (gehele gemeente) is met 9% (1998-2008) minder sterk gestegen dan het landelijke en regionale gemiddelde (beide 23% toename).
- 40% van de inwoners is bekend met de maatregelen uit LundaMaTs.
- Toename van het aantal inwoners dat zegt na te denken over alternatieven voor de auto (van 10% in 2010, naar 20% in 2004 tot 30% in 2008).
- 26% (van de 20.000) inwoners zegt op een duurzamere manier te reizen dan voorheen: 10% fietst meer, 7% past principes HNR toe, 6% gebruikt OV vaker, 4% carpoolt vaker, ½% heeft schone auto aangeschaft en ½% zegt te zijn gaan autodelen.
- Het totale pakket heeft tot 20 miljoen minder autokilometers en 4.400 ton CO₂ reductie geleid (1998-2008). De kosten van het gehele maatregelenpakket zijn €400k per jaar. Dit komt neer op 8 €cent per kg vermeden CO₂-uitstoot.
- De helft van de 37.700 aangeschreven huishoudens was geïnteresseerd in een keukentafelgesprek. Van hen zegt 80% nieuwe informatie te hebben gegeven.
- Huishoudens met wie gesprekken zijn gevoerd zijn minder vaak (2%) na gaan denken over alternatieve vervoerswijzen dan inwoners zonder gesprek (6%). Dit wijst erop

⁷³ KpVV (2010) Evaluatie LundaMaTs. www.kpvv.nl/KpVV/KpVV-Overige-Content/KpVV-Overige-Content-Media/Bijlagen-bij-Instrumenten-tools/SUMO-evaluatie-LundaMaTs.pdf

⁷⁴ KpVV (2010) Persoonlijk benaderen van bewoners is sleutel tot succes. KpVVbericht nr 95, Utrecht.

⁷⁵ Hyllenius, P., L. Smidfelt Rosqvist, S. Hausteijn, J. Welsch, M. Carreno, T. Rye (2009) MaxSumo: Handleiding bij het plannen, controleren en evalueren van mobiliteitsprojecten. EU project Zesde raamwerkprogramma.

dat de meesten al overwogen om van andere vervoerswijzen gebruik te maken en dat de gesprekken een stimulans waren om de daad bij het woord te voegen.

- 18% van de inwoners met wie gesprekken zijn gevoerd, proberen minder vaak met de auto te reizen t.o.v. 8% inwoners zonder gesprekken.
- 11% van de mensen met wie gesprekken zijn gevoerd, zegt regelmatig anders te reizen dan met de auto t.o.v. 8% inwoners zonder gesprekken.
- N.B. Wij merken hierbij op dat het bij de bevindingen van de keukentafelgesprekken de vraag is in welke mate dit het effect is van de gevoerde gesprekken zelf. Er is immers al een bias in de bereidheid tot het al dan niet voeren van een gesprek.

Lessen en aanbevelingen

Individueel keuzegedrag

Maak nog meer gebruik van het principe van commitment en consistentie. Met het ondertekenen van het contract voor de fietsactie wordt ingespeeld op het principe dat mensen graag handelen in overeenstemming met hun eerdere beslissingen⁷⁶. Opstellen van een handelingsplan/ ondertekenen van intentiecontract zijn mogelijke uitbreidingen bijvoorbeeld bij de keukentafelgesprekken als inwoners aangeven van plan te zijn om vaker met fiets of OV te reizen.

Het bewust aangaan van een dialoog is kansrijk en biedt tevens mogelijkheden om in te spelen op gesignaleerde behoeftes, kennislacunes, (mis)percepties en drijfveren van de gesprekspartners. Vervolgens kan informatie, advies en propositie (probeerkaartjes OV en Fietscontract) op maat worden aangeboden. Ook in een feedback systeem kan deze kennis worden gebruikt.

De dialoogmarketing is effectief om te komen van gedragsintentie tot gedrag. De keukentafelgesprekken spelen een rol om van de preparatiefase naar de actiefase te komen (transtheoretisch model van Prochaska en Diclemente⁷⁷). Deze effecten bieden perspectieven voor het breder toepassen ervan. De persoonlijk verstrekte informatie en reisadviezen bieden handvatten om het nieuwe gedrag toe te passen. Met de aanbieding om gratis de bus uitproberen, wordt men geprikkeld én in staat gesteld om dit ook daadwerkelijk te doen.

Inzetten feedbackinstrumentarium biedt kansen. Dit wordt nu nog niet ingezet, terwijl feedback ondersteuning biedt bij gedragsintenties. Zeker bij de inwoners die deelnamen aan de keukentafelgesprekken en de forensen die deelnemen aan de fietsactie zou feedback ondersteuning leveren en terugval in het oude gewoontegedrag kunnen voorkomen. Hierbij kan in de feedback tevens worden aangesloten bij de persoonlijke individuele drijfveren van de deelnemers. In de feedback van de fietsactie zou de eigen prestatie kunnen worden uitgedrukt in gezondheidsindicatoren (zoals verbruik in kilocalorieën).

⁷⁶ Cialdini, R.B. (2009) *Involed: De zes geheimen van het overtuigen*. 5e druk. ISBN 9789052617152, SDU uitgevers Den Haag.

⁷⁷ Prochaska, J.O., Redding, C.A., Evers, K.E. (2002). The transtheoretical model and stages of change. In: K. Glanz, B.K. Rimer, F.M. Lewis et al (red.), *Health behaviour and health education: theory, research and practice*, 3rd edition, (pp. 99-120). San Francisco, CA: Jossey-Bass.

Sociale norm

De keukentafelgesprekken geven de interesse van de overheid in de inwoners weer en beïnvloeden de gesprekspartners. Met het voeren van de gesprekken en het verstrekken van informatie en presentjes (uitprobeerkaartjes OV) geef je je gesprekspartners het signaal hen te waarderen en belangrijk te vinden (principe van sympathie en autoriteit).

Maak meer gebruik van sociale invloed bijvoorbeeld door social media in te zetten, waarbij deelnemers kunnen aangeven hoe enthousiast ze zijn over de fietsactie, over de nieuwe busverbinding en de keukentafelgesprekken (principe van sociale bewijskracht).

Maak nog meer gebruik van 'voor wat, hoort wat'. In de fietsactie wordt gebruik gemaakt van het principe van wederkerigheid⁷⁸, doordat deelnemers allerlei geschenken krijgen zoals een fietscomputer. Andere opties zijn om geïnteresseerden kleine geschenken te geven zoals een boekje dat men kan lezen tijdens de busrit.

Zet een feedbackinstrument in. Feedback biedt kansen om de gedragsintentie te ondersteunen bij het daadwerkelijk in de praktijk brengen ervan. Bovendien biedt feedback de mogelijkheid om sociale invloed uit te oefenen door de persoonlijke prestaties af te zetten tegen de gewenste sociale norm en/of tegen de prestaties van andere deelnemers. Ook zou gamification een extra uitdaging kunnen vormen voor de deelnemers om tot (nog) betere prestaties te komen.

Beleidsmatige en institutionele omgeving

In zoverre dat van de beschikbare documenten is af te leiden is in Lund relatief weinig ingestoken op institutionele inbedding. Wel zijn campagnes gevoerd richting werkgevers en scholen, maar in welke mate deze en andere instanties, zoals het ziekenhuis en de universiteit daadwerkelijk zijn ingeschakeld en deelgenoot zijn gemaakt is niet duidelijk. Organisaties die veel autoverplaatsingen genereren kunnen als intermediair worden ingeschakeld en het MM beleid helpen uitdragen en implementeren.

Fysieke omgeving

Samenhang in de maatregelenmix werkt versterkend: 1+1 is meer dan 2. De combinatie van infrastructurele ingrepen en verbetering van het aanbod (OV en fietsverhuur) enerzijds en marketingcampagnes anderzijds kan daadwerkelijk leiden tot een gewenste modal shift.

5.3 Lessen voor Nederland

Individueel gedrag

Commitment & consistentie is een kansrijk principe voor beïnvloeding van vervoerswijzekeuze

De case in Lund laat zien dat het mogelijk is om het gedrag te veranderen, waarna het nieuwe gedrag wordt geïnternaliseerd en een positieve attitude 'vanzelf' komt. Zo

⁷⁸ Cialdini, R.B. (2009) *Inloed: De zes geheimen van het overtuigen*. 5e druk. ISBN 9789052617152, SDU uitgevers Den Haag.

werden mensen vrijwillig 'geforceerd' om een jaar lang met de fiets naar het werk te gaan i.p.v. met de auto. Op deze manier doet men ruim ervaring op. Als vervolgens dit gedrag continueert, dan is het nieuwe gedrag gewoontegedrag geworden. (Do → feel → learn).

Combineer informatie met in staat stellende instrumenten. Het verstrekken van kennis en informatie, zoals persoonlijke reisadviezen, bieden handvatten om het nieuwe gedrag toe te passen. Met de aanbieding om gratis de bus uitproberen, wordt men geprikkeld én in staat gesteld om dit ook daadwerkelijk te doen.

Sociale normen

Het inzetten van feedback instrumenten bij MM lijkt nog weinig plaats te vinden en biedt kansen om zowel het nieuwe gedrag te laten beklijven als om invloed uit te oefenen via de sociale norm. Een combinatie van sociale marketing en feedback biedt een mooie combinatie van inzetten op gedragsverandering om het vervolgens te laten beklijven.

Beleids- en institutionele omgeving

Pas in Nederland veel meer een integrale benadering toe. De kracht van de VK case Smart Choice Programme zit vooral in de integrale en brede aanpak van duurzame mobiliteit, waarbij aansluiting en inbedding wordt gezocht bij meerdere instituten op meerdere terreinen, waarbij inwoners worden uitgedaagd om na te denken over alle typen verplaatsingen in plaats van slechts 1 verplaatsing. Bovendien versterken de verschillende maatregelen op de verschillende terreinen elkaar.

Zet meer in op MM voor scholen waardoor ook het gedrag van ouders wordt beïnvloed. In Nederland richten we ons vooral op het inzetten van MM bij werkgevers. En zijn we een eind op dreef met het inbedden van MM bij werkgevers met Het Nieuwe Werken. Terwijl dit in de Engelse cases veel lastiger bleek te zijn. De resultaten uit de VK cases geven aanleiding om ook in Nederland MM bij scholen grootschaliger op te pakken. Hierbij kan bijvoorbeeld aangesloten worden bij programma's die Regionale Ondersteuningsbureaus Verkeer (ROV) en provincie reeds ondernemen rondom de verkeersveiligheid van scholen.

Met het MM programma voor scholieren wordt niet alleen invloed uitgeoefend op de scholieren zelf, maar ook op de ouders om de kinderen met duurzame vervoerswijzen naar school te laten gaan ipv te halen en brengen met de auto. Daarnaast is er mogelijk sprake van een indirecte sociale invloed van de kinderen die zich uitbreidt tot andere verplaatsingen van de ouders. Zo zal de sociale norm (fietsen of lopen) voor school gerelateerde verplaatsingen ook kunnen gaan gelden voor andere korte verplaatsingen.

Fysieke omgeving

De fysieke omgeving is een sterke invloedsfactor op het gedrag en de keuzes van mobilisten. De beschikbaarheid, bereikbaarheid en aantrekkelijkheid van duurzame alternatieven voor de auto is een basisvoorwaarde. Hoewel de beschikbaarheid wel een randvoorwaarde is, is de beschikbaarheid alleen niet voldoende. Vervolgens is het nodig om reizigers te verleiden om gebruik te maken van deze alternatieven. Dit betekent dat een samenhangend pakket van fysieke maatregelen met sociale marketing (informatie en communicatiemaatregelen) nodig is om de vervoerswijzekeuze effectief te beïnvloeden.

Tot slot

Het gebruik van de auto is vaak gewoontegedrag en er is ook een element van status aan gekoppeld. Als een verplaatsing gemaakt moet worden, wordt vaak zonder bewust nadenken de auto gekozen. Veranderingen teweegbrengen in als prettig ervaren gewoontegedrag (reizen met de auto) is lastig en een combinatie van maatregelen is daarvoor nodig. Een combinatie van maatregelen in de infrastructuur, gedragsinterventies, communicatie en informatie, institutionele en regelgeving zullen het meest effectief zijn om gedrag te veranderen. Instrumenten als sociale marketing en dialoogmarketing bieden kansen voor de Nederlandse steden.

6

Huishoudelijk afval en recycling

6.1 Afvalbeleid en verduurzaming in gedrag vanuit vergelijkend perspectief

Internationaal gezien gooit het Nederlandse afvalbeleid hoge ogen: 80% van het totale afval wordt gerecycled en uit 16% wordt energie gewonnen. Ter vergelijking: in 2008 werd in de Europese Unie 38% van het totale afval gerecycled en 40% gestort⁷⁹. Wat betreft huishoudelijk afval werd in 2010 iets meer dan 50% gerecycled⁸⁰. Duitsland en Oostenrijk prijken bovenaan met ongeveer 63% van het huishoudelijk afval dat gerecycled wordt. In dit hoofdstuk zullen we lessen trekken uit Duitsland met vergelijkbare praktijken rond gescheiden inzameling van huishoudelijk afval, en rond betalen voor aanbieden van afval. Hieronder volgt eerst kort een beschrijving van beleids- institutionele, sociale en fysieke context die van belang is voor een vergelijking van gescheiden inzameling en Diftar in Nederland en Duitsland.

Een groot aantal Europese landen (Duitsland, België, Frankrijk, Griekenland, Luxemburg, Portugal, Spanje, Zweden) volgt de Europese richtlijn (Richtlijn 94/62/EG)⁸¹ die als doelstelling heeft dat producenten bij de productie van verpakkingen zoveel mogelijk gebruik moeten maken van materialen die uit teruggewonnen en gerecycled verpakkingsafval zijn verkregen. Producenten moeten een bedrag betalen per verpakking die ze produceren en met dat geld kan de inzameling worden geregeld. Deze regeling vraagt een samenwerking tussen verschillende partijen in de productieketen

⁷⁹ Europese Commissie (2012). Screening of Waste Management Performance of EU Member States.

⁸⁰ Agentschap NL (2012). Hoe kunnen we 2/3 van het huishoudelijk afval recycleren? Advies aan de Staatssecretaris van Milieu.

⁸¹ Richtlijn 94/62/EG van het Europees Parlement en de Raad van 20 december 1994 betreffende verpakking en verpakkingsafval.

(European Commission 2010) (Staff Working Paper SEC 2010). In Duitsland heeft deze producentenverantwoordelijkheid de transparante vorm gekregen van *Der Grüne Punkt*, of *Duales System Deutschland* (DSD) waarbij grote producenten gezamenlijk contracten afsluiten met afvalinzamelaars. Die inzamelaars verstrekken consumenten gratis gele zakken, tonnen of containers waarin ze alle (behalve glas en papier) verpakkingen met het Grüne Punkt logo kunnen deponeren. De gele zakken zijn overal gratis verkrijgbaar. In sommige deelstaten is het gemakkelijk om ze te verkrijgen. In andere deelgemeenten krijg je vouchers die je bij milieustraten kunt inwisselen. Nederland heeft een dergelijk systeem niet. In Duitsland zijn de gemeenten net als in Nederland verantwoordelijk voor het ophalen van huishoudelijk restafval. Maar in Duitsland is de afvalophaaldienst voor huishoudelijk afval veelomvattend vergeleken met Nederland. In Nederland moeten huishoudens bepaalde stromen van hun afval naar daarvoor bestemde plekken brengen. In Duitsland wordt het de consument 'gemakkelijker' gemaakt doordat allerlei afvalstromen aan de straatkant kunnen worden gezet⁸².

6.2 Internationale vergelijking van cases

Tabel 7: Cases Huishoudelijk afval

Cases Afval	Beleids- of maatschappelijk geïnitieerd*		Type instrumenten: bestuurlijk /institutioneel; economisch; informatief en communicatief. Vrijwillig of opgelegd					Waarop richt het zich: individueel gedrag, sociale normen, institutionele aspecten, fysieke omgeving				Soort gedrag: routine ; bewust gedrag; one-shot gedrag;		
	Bel-i	Ma-i	bestuu	econ	Info	Vrijw	Opgel	Indiv	Soc	Instit.	Fys	routine	bewust	1-shot
Plastic Heroes (NL)	X				X	x		x	x		X	x	x	
Diftar (NL)	x		x	x	X	x		x	(x)	(-!)	x	x	X	
Diftar (DE)	X		x	x	X	x		x	X		X	x	X	
Grüne Punkt (DE)	X		x		X	x		x	X	x	X	x	x	

6.2.1 DIFTAR in internationaal perspectief

Diftar staat voor gedifferentieerde tarieven en is al veel toegepast in de wereld. Het Nederlandse principe van 'de vervuiler betaalt' is te vergelijken met het '*Pay by use*', '*pay as you throw*' or '*pay per volume*' principe, toegepast in bijvoorbeeld België,

⁸² Eunomia et al. (2009). International review of waste management policy: Annexes to main report. Report for department of the environment, heritage and local government, Ireland.

Duitsland, Zweden en de Verenigde Staten⁸³. In een enkel geval is het ook op nationaal niveau uitgerold, zoals in Zuid-Korea⁸⁴, maar daar is nationale uitrol van initiatieven gemeengoed, ook bij energiebesparing of -verschuiving.⁸⁵ De mate van flexibiliteit en toesnijden van het instrument verschilt per land. In de VS bijvoorbeeld kunnen mensen niet alleen kiezen voor verschillende maten van containers, maar deze ook gemakkelijk omruilen. In Nederland wordt eenmalig een keuze gemaakt ten aanzien van de container, en de zakken hebben dezelfde afmeting.

Hieronder vergelijken we een case uit Duitsland met de Nederlandse Diftar case om daar lessen uit te trekken. Net als in Nederland innen de Duitse overheden afvalstoffenheffing van huishoudens om zo kostenneutraal te opereren: de heffing moet de kosten voor afvalophaal en verwerking dekken en er kan geen winst gemaakt worden tenzij deze weer geïnvesteerd wordt in het afvalstelsel. Een veelvoorkomende vorm van gedifferentieerde tarieven in Duitsland bestaat uit 12 gratis ledigingen per jaar en extra kosten voor aanvullende ledigingen, afhankelijk van volume van de bak. In sommige deelstaten is in de wet opgenomen dat de heffing het expliciete doel heeft om consumenten te motiveren hun afval te minderen en beter te scheiden⁷⁰. De Diftar aanpak in Duitsland heeft in theorie meer ruimte dan die in Nederland voor het toesnijden van het instrument op specifieke situaties om eventuele disproportionele voordelen of kosten te voorkomen. Zo krijgen Duitse burgers die incontinent zijn een korting, en is wettelijk vastgelegd dat eenpersoonshuishoudens de afvalbakken mogen delen met een andere buur die ook alleen is⁷⁰. Omdat de Duitse deelstaten verregaande wetgevende bevoegdheden hebben, kunnen ze een op de deelstaat toegesneden wetgeving invoeren. Sommige Duitse deelstaten hebben bijvoorbeeld besloten de invoering van een gedifferentieerd tarief voor huishoudelijk afval niet decentraal te doen maar te centraliseren, zoals in Beieren, waar dit op het bovengemeentelijke niveau van het Landkreis Schweinfurt (116.000 inwoners en een plattelandsgemeente), en later op deelstaatniveau ingevoerd is. En op lokaal niveau kunnen gemeenten de uitvoering nog verder aanpassen op de lokale omstandigheden zoals in Landkreis Schweinfurt is gebeurd (verderop meer hierover). In Nederland beperken de meeste provincies zich tot hun wettelijke taken uit de wet Milieubeheer.⁸⁶ In principe kunnen provincies als 'plusregio' een faciliterende of organiserende taak op zich nemen rond een bepaald thema, zoals in de stadsregio Eindhoven gebeurt met de SRE die zich richt op het thema gezondheidszorg⁸⁷. In Nederland wordt Diftar niet toegesneden op persoonlijke veelvoorkomende situaties.⁸⁸

We zullen de invoering van Diftar in Landkreis Schweinfurt als best practice voorbeeld nemen omdat deze invoering, hoewel top down, met duidelijk politiek leiderschap en inzicht in de noodzaak van lokale toegesneden implementatie is opgezet.

⁸³ The Scottish Government Social Research (2008) International Review of Recycling Policies. www.scotland.gov.uk/socialresearch.

⁸⁴ Eunomia (2011). A comparative Study on Economic Instruments promoting Waste preventions. Final report to Bruxelles Environnement.

⁸⁵ Eigen interpretatie aan de hand van gesprekken met functionarissen van Zuid-Korea over uitrol van demand side management initiatieven.

⁸⁶ <http://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/provincies/plusregio-s/taken-en-bevoegdheden-plusregio-s>

⁸⁷ http://nl.wikipedia.org/wiki/Samenwerkingsverband_Regio_Eindhoven

⁸⁸ <http://thijsdelacourt.nl/post/34981674978/diftar-verandering-afvalbeleid-doet-altijd-stof>

Het Schweinfurt⁸⁹ systeem werd in 1997 ingevoerd vanuit een milieudoel om restafval te verminderen. Een tweede doel van Schweinfurt was het eerlijker verdelen van de kosten voor afvalheffing volgens het 'de vervuiler betaalt' principe. Een derde doel waar de introductie van Diftar aan moest bijdragen was een verlaging van de kosten voor de huishoudens. Schweinfurt liet vooraf uitgebreid onderzoek doen naar het afvalgedrag van haar inwoners, door te kijken naar hoe afval werd aangeboden en gescheiden en vervolgens werd er een vorm gekozen waarvan verwacht werd dat deze het beste zou bijdragen aan gedragsverandering die zou leiden tot vermindering van afval. Zo werd de heffing voor bioafval op 60% gezet van restafval om huishoudens zo (succesvol) te verleiden het afval echt goed te scheiden en niet in de grijze bak te stoppen. Er werd geïnventariseerd welke zorgen er leefden onder de huishoudens. Het systeem werd ook daar op aangepast. In respons op de zorg over toename van afvaltoerisme investeerde de gemeente in handhaving, patrouillering en monitoren van hoeveelheid zwerfafval. Ook werden er schoorsteen monsters afgenomen en rioolbedrijven werd gevraagd te monitoren. Vervolgens werd het instrument onder 3.000 mensen gepilot in een wijk die eerst gevraagd was of ze wilden meedoen. Deze trial was succesvol en daarna werd op basis van geleerde lessen het instrument uitgerold onder de andere 29 deelgemeenten. Daarbij werd elke keer 13 weken lang een informatie- en communicatietraject opgezet. In 2000 was het systeem over heel Schweinfurt uitgerold en geaccepteerd. Naast de inzameling aan de deur werd ook op 160 plekken in het Landkreis een inzamelpunt ingericht voor glas, blik, plastic, papier en karton en textiel. De sociale norm werd ingezet op milieustraten, waar een hogere schoonmaakfrequentie werd ingesteld om te voorkomen dat mensen het daarbuiten zouden dumpen. Politici maten het succes breed uit in de lokale media. Daarmee beloonden ze de reeds betrokken deelnemers en gaven ze nog niet gemotiveerde deelnemers een extra zetje.

Deze case leverde 40% blijvende reductie op. Dit is een enorm goed resultaat aangezien de hoeveelheid afval per hoofd van de bevolking in deze gemeente al heel laag was (120 kilo per jaar) vergeleken met het nationale gemiddelde (400 kilo per jaar). Ook het GFT afval nam met 40% af. Al met al steeg het totale recycling percentage van dit initiatief van 64% naar 76%. Een recente monitoring van de situatie in deze gemeente toont aan dat de gedragsverandering blijvend is gebleken en het recycling percentage zelfs nog iets gestegen is naar 78%. Uit een survey onder deelnemers bleek dat huishoudens hun aankoop en keuze gedrag aanpasten, tot en met hun gebruik van papier om daarmee de hoeveelheid (verpakkings)afval te verminderen. Het feit dat Schweinfurt zowel kennis, kunde, normen, infrastructuur en economische aspecten aanpakte en het systeem per deelgemeente implementeerde en stap-voor-stap uitrolde – is een teken van politiek leiderschap.⁹⁰

⁸⁹ Deze case beschrijving berust volledig op de rapportages door Eunomia 2003, 2009, 2011 en de rapportage van Scottish government uit 2008.

⁹⁰ Eunomia (2011). A comparative Study on Economic Instruments promoting Waste preventions. Final report to Bruxelles Environnement.

6.2.2 Inzameling van verpakkingsmateriaal in vergelijkend perspectief

Het Duale Systeem Duitsland (DSD) met het merk Der Grüne Punkt is in werking sinds 1991, toen de Duitse verpakking ordonnantie in werking is getreden. De hoop was dat de producentenverantwoordelijkheid als aansporing zou functioneren om de totale hoeveelheid verpakkingen te verminderen.⁹¹ Het merk en logo Der Grüne Punkt (geïnspireerd door het Ying Yang symbool) werd ontwikkeld. Het logo geeft de consument aan dat de kosten voor inzameling, sortering, recycling of verwijdering van een verpakking (pre-paid) zijn betaald. De implementatie van het DSD wordt op lokaal niveau vormgegeven met oog voor lokale condities. DSD werkt samen met lokale bedrijven om het afval te verzamelen, te sorteren, te recyclen of te verwerken en welke stromen aan de stoeprand worden opgehaald verschilt van gemeente tot gemeente. Kort na de invoering van het systeem stond het al op de rand van instorten. Na in 1991 45 miljoen Mark (ongeveer € 22 miljoen) besteed te hebben aan de campagne, ging de meerderheid van de Duitse huishoudens heel voortvarend hun afval sorteren, maar niet altijd zoals het moest door onduidelijkheden. In sommige steden behoort tot 50% van het afval dat mensen in de gele zak gooien er niet in. Misbruik is echter niet noodzakelijkerwijs opzettelijk, gezien het feit dat het systeem ingewikkeld is. Hetzelfde materiaal kan het logo dragen en dus toegestaan zijn, of niet. Bovendien werden lokale afvalinzamelingsbedrijven niet betaald voor de hoeveelheid daadwerkelijk recyclebaar materiaal die ze ophaalden maar voor de totale hoeveelheid afval die ze in de gele opslaglocaties/zakken ophaalden. Afvalbedrijven namen daardoor ook zakken mee waar afval in zat dat er niet in thuishoorde. Verder was het systeem nog niet toegerust op deze vorm van afvalscheiding. Veel van de sortering na inzameling gebeurde nog met de hand. Veel van de Duitse gele zakken vonden hun weg naar andere, voornamelijk Aziatische, landen waar ze simpelweg verbrand of gestort werden. Dit had logischerwijs een negatieve impact op de evaluatie van het systeem die nog steeds doorwerkt in de publieke opinie. Ook al is tegenwoordig het systeem technologisch klaar voor vergevorderde vorm van scheiding en recycling er bestaat nog steeds een 'mythe' dat alles uiteindelijk toch op dezelfde berg wordt gegooid. Het systeem is in principe effectief gebleken omdat 62% van alle gemeentelijke afval gerecycled wordt waarmee Duitsland als tweede eindigt in Europa, achter Oostenrijk.⁹²

Hoewel er geen expliciete sociaalwetenschappelijke theorie gebruikt is bij de ontwikkeling van het DSD systeem is er tijdens de ontwikkeling van de plannen wel duidelijk rekening gehouden met evaluaties en ervaringen van eerdere regelingen voor afvalbeheer. Zo is de les dat relevante informatie gemakkelijk gevonden of gezien moet worden en via verschillende kanalen verspreid moet worden gebruikt. De eerste uitrol van de campagne is via radio, TV, folders en later ook online en zelfs op de gele zak zelf gedaan. Wat ook expliciet nagestreefd is, is om afvalinzameling en verwijdering zo gemakkelijk mogelijk te maken. Daarom is ervoor gekozen om de gele zak gratis uit te delen, en materialen waarvoor nog steeds een aanzienlijke hoeveelheid sorteren nodig is (bijvoorbeeld verschillende soorten kunststoffen en metalen) te verzamelen in een container of tas die ook wordt opgehaald aan de stoeprand, terwijl materialen die

⁹¹ <http://m.faz.net/aktuell/wirtschaft/wirtschaftspolitik/der-gruene-punkt-volk-der-trenner-und-sammler-16339.html>

⁹² <http://www.eea.europa.eu/publications/managing-municipal-solid-waste>

eenvoudig te scheiden zijn (bijvoorbeeld papier en anders gekleurd glas) ingezameld worden op centrale plekken.

Zoals genoemd speelt producentenverantwoordelijkheid een belangrijke rol. Door de producenten financieel te belasten voor elke kilo verpakking die ze maken, worden ze in theorie gestimuleerd om de hoeveelheid en soort verpakkingsmateriaal te verminderen. Echter doordat het toegestaan is die kosten door te berekenen aan de consumenten zetten de producenten zich niet in tot bevorderen van reductie. Wel is in Duitsland de belasting op verpakkingen verschillend afhankelijk van hun vervuilen eigenschappen. Hiermee worden producenten in principe gestimuleerd om meer verpakkingsmateriaal van duurzamere kwaliteit te gebruiken of de hoeveelheid verpakkingsmateriaal te verlagen.

De invulling van het DSD systeem varieert, zoals eerder gemeld, van gemeente tot gemeente omdat het aan de lokale condities kan worden aangepast waarbij het de bewoners gemakkelijk of minder gemakkelijk gemaakt wordt om afval te scheiden. Er bestaan grote verschillen in gemeten effectiviteit, variërend van 30% recycling in Hamburg tot 90% in Trier.⁹³ Er zijn echter geen correlatieonderzoeken uitgevoerd tussen de vorm waarin het systeem is geïmplementeerd en het percentage recycling.

De vergelijkbare Nederlandse versie van een dergelijke inzamelingscampagne is Plastic Heroes. Plastic Heroes is in 2008 opgezet door Nedvang, een samenwerkingsverband tussen verschillende verpakkende bedrijven. Nedvang is in het leven geroepen naar aanleiding van het Besluit Verpakkingen uit 2006, waarin als belangrijkste norm was gesteld dat het verpakkende bedrijfsleven verantwoordelijk is voor de afvalstroom van verpakkingen.

Aangezien er nog geen systeem was voor de inzameling van plastic afval voor huishoudens, viel er op dit gebied het meeste winst te behalen. En dat is ook gebeurd: in 2008 werd er nog slechts 3 kton plastic bij huishoudens opgehaald, in 2011 was dat 100 kton. De totale hoeveelheid gerecycled plastic ligt nu op 51% voor huishoudens. Ondanks dit succes werd er in 2011 slechts 5% van het huishoudelijk plastic afval nuttig gebruikt. Dat heeft te maken met het feit dat door menging van diverse typen plastics de kwaliteit van het gerecyclede product laag is.

Een ander nadeel is dat nog geen 15% van de doelgroep hoogopgeleide singles en studenten zegt bewuster om te gaan met plastic afval. Ook mensen woonachtig in steden scoren lager. Een belangrijke reden voor het laatste is het gebrek aan ruimte in flats.

Plastic Heroes speelt in op bewustwording van het belang van plastic recycling. Om dat beeld duidelijk over te brengen werden in TV- en radiospots en op billboards verschillende producten getoond waar gerecycled plastic voor gebruikt was ('ik zit in ...' bijvoorbeeld 'je fleecetrui'). Ook werd, naast informatievoorziening over het scheiden door middel van de plastic zakken, de consument bedankt voor de inzet. In elke fase van de campagne is het oranje poppetje gebruikt om het vertrouwen van de burger te winnen.

⁹³ <http://www.eea.europa.eu/publications/managing-municipal-solid-waste>

De boodschap van de campagne was volgens 47% van de bevolking dat het scheiden van plastic afval nodig is voor recycling. Voor nog eens 43% was dat het feit dat plastic afval overal inzit of het bewustmaken van de eigen bijdrage aan het milieu (evaluatie Cendris 2010).

Plastic Heroes heeft hiermee getracht bewustwording te creëren en een sociale norm te stellen. Echter heeft de campagne weinig gedaan om het gedrag op lokaal niveau in te bedden en het hele systeem van afvalscheiding te bekijken. Het gebruik van de fysieke omgeving als stimulans is beperkt; alleen de Plastic Heroes zakken kunnen hieronder gerekend worden. Ook heeft men alleen op huishoudens gefocust, maar niet op doelgroepen zoals scholen en werk. En binnen de categorie huishoudens is men niet op zoek gegaan naar extra incentives voor speciale doelgroepen zoals hoogopgeleide singles en studenten en stadsbewoners. Er is op bronsscheiding, maar niet op afvalvermindering of nascheiding gelet, wat de magere 5% van nuttig hergebruik kan verklaren. Daarnaast bestond er geen controle op het gedrag; niet op individueel niveau in de vorm van feedback en niet op sociaal niveau in de vorm van peer pressure. Deze punten waren wel duidelijk aanwezig bij de Schweinfurt case. Tenslotte was er geen economische incentive zoals bij Diftar het geval was.

Om kort aan te geven hoe een nascheidingssysteem eruit zou kunnen zien wordt als voorbeeld het initiatief 'PlasticPunt' hier kort beschreven. PlasticPunt maakt evenals Plastic Heroes gebruik van voorscheiding, waarbij op een centraal inleverpunt verschillende soorten huishoudelijk afval – kunststofverpakkingen, drankenkartons en blik - gescheiden ingeleverd worden. Consumenten scheiden het afval door verpakkingen van verschillende materialen te sorteren (voorscheiding). De inname-machine verfijnt deze scheiding – nadrukkelijk die van plastic - door verschillende typen (plastic) te identificeren en scheiden. Identificatie vindt plaats middels het herkennen van barcodes, die opgenomen zijn in een database. Door deze vorm van nascheiding kunnen puurdere grondstoffen worden herwonnen en gebruikt worden voor hoogwaardigere producten dan bij de conventionele methode, waar alle soorten plastic bij elkaar komen.

6.3 Lessen voor Nederland

Op basis van de vergelijking tussen Nederlandse en Duitse cases kunnen we de volgende overwegingen, opvallende zaken en lessen laten zien:

Individueel gedrag

- Waar Nederlandse initiatieven zich op individueel gedrag richten zonder oog voor de lokale context en voor motieven achter individuele gedragingen, zien we hier in Duitsland meer aandacht voor (bijv. het hebben van kinderen – extra luiers - niet 'bestrafen').
- In Nederland in Duitsland hebben gemeenten de ruimte om hun afvalbeleid toe te snijden op de lokale context, maar in het Duitse Schweinfurt is daar veel meer mee gedaan: een grondig onderzoek naar lokale behoeften, wensen en daadwerkelijke gedrag resulteerden in aanpassingen van het initiatief.

Sociale normen

- In Duitsland wordt meer gebruik gemaakt van de kracht van sociale normen. Het Grüne Punkt systeem heeft een nieuwe norm weten te introduceren, door een hele gerichte campagne die ondersteund werd met een fysiek systeem dat de norm zichtbaar en gemakkelijk maakt: de grootschalige uitrol, vergezeld van een voorlichtings- en bewustmakingscampagne, en fysieke aspecten (de gele zakken).
- In Schweinfurt is lokaal gebruik gemaakt van sociale norm en peer pressure op meerdere manieren: via een politiek leider als trekker en rolmodel in de wijk; door extra schoonhouden van milieustraten en afvalverzamelplekken; en door sterke sociale controle op het werk.⁹⁴
- Schweinfurt laat zien dat aanvullende maatregelen nodig zijn, om nieuwe sociale normen te introduceren onder mensen die minder snel geneigd zijn om zich daaraan aan te passen (bijv. fysieke steun voor recycling in steden, communicatie- en informatievoorziening afgestemd op de doelgroep, of toesnijden op wensen en behoeften wijkniveau).

Institutioneel en beleid

- Hoewel ruimte bieden voor regionale invulling zinnig is, brengt het ook het risico's met zich mee. Bavaria en Baden-Württemberg participeren slechts gedeeltelijk in het DSD hetgeen onduidelijkheid geeft voor burgers. Ook in Nederland zie je dat vrijblijvendheid van deelname aan Diftar voor onbedoelde neveneffecten zorgt zoals afvaltoerisme naar niet-Diftar gemeenten.
- Handhaving is in beide landen een probleem – met het resultaat dat recyclebare stromen vervuild raken met andere stromen.
- Schweinfurt laat zien hoe nuttig goede samenwerking tussen gemeenten en wellicht zelfs provinciaal of plusregio niveau is. Kennisdelen, uitwisseling, bronnen delen (bijv. onderzoek, diensten, logistiek) tussen Nederlandse gemeenten met een faciliterende rol van provincie of plusgemeente kan zorgen voor een betere '*economies of scale*' voor de business case.
- In Duitsland betaalt de verpakkingsindustrie belasting per productverpakking en heeft het belang bij een goede afvalinzameling, recycling en –afvalvermindering. Om dat te bereiken zijn zij afhankelijk van gemeenten en derden (recycle bedrijven), hetgeen ketensamenwerking stimuleert – wat ten goede komt aan de verbetering van effectiviteit en efficiëntie van het systeem.
- De mogelijkheid van het Duitse verpakkingsindustrie om de kosten van de productbelasting tot op zekere hoogte kunnen door te berekenen aan consumenten doet wel afbreuk aan de effectiviteit van deze prikkel. Als Nederland een vergelijkbare regeling zou overwegen, is het van belang het einddoel (afvalreductie) goed in het achterhoofd te houden.
- In Nederland komt de verantwoordelijkheid voor de afvalinzameling steeds meer bij de gemeenten te liggen (Raamovereenkomst 2013-2021). Hoewel samenwerking wordt gezocht middels convenanten zoals tussen de VNG, I&M, de verpakkingsproducenten en de AOO, ligt de nadruk eerder op scheiden dan op verminderen. Dat is niet handig, want toekomstige doelen zijn niet zozeer gericht op de hoeveelheid ingezameld afval, maar op de percentages en kwaliteit van *hergebruik* van het afval.

⁹⁴ Deze lessen zijn deels gebaseerd op analyses van de case door Eunomia (2009) (2011) en Scottish government (2008) en eigen interpretatie.

- In sommige landen zijn plastic tassen verboden (India, Italië), in sommige landen wordt er belasting op geheven (bijv. Ierland, waar het gebruik van plastic tassen met 93% afnam.)⁹⁵ Ook btw korting op duurzame/herbruikbare producten kan effectief zijn⁹⁶. Flankerend beleid dat gebruik van plastic materiaal ontmoedigt kan zeer effectief zijn om mensen te stimuleren herbruikbare tassen en eigen herbruikbare verpakkingsmaterialen te gaan gebruiken.
- In Schweinfurt heeft het combineren van meerdere doelen en belangen (bedrijven, overheid, en burgers) zich effectief bewezen: andere algehele kostenreductie, afvalvermindering, en eerlijkere verdeling kosten en baten.
- Schweinfurt laat zien dat monitoren, handhaven en evalueren en vooral terugkoppelen van de effecten naar huishoudens toe zodat ze zien wat impact van hun gedrag is, zodat bewoners die goed meedoen beloond worden, een norm gecreëerd wordt en druk leveren op mensen die nog niet meededen.⁹⁷
- Het DSD systeem in Duitsland kan nu omgaan met grotere hoeveelheden verpakkingsafval en kan ook andere stromen recycleren die nu niet in het Grüne Punkt merk zitten. Beleid zou idealiter ook flexibiliteit bieden voor leerervaringen en systeemverbetering, en daar ook rekening mee houden bij monitoring en evaluatie.

Fysieke omgeving

- In Nederland resulteert de inzameling bij Plastic Heroes in een vermenging en vervuiling van verschillende kwaliteiten plastic. Verbetering in het scheiden van soorten plastic is mogelijk door bijvoorbeeld de uitrol van reeds beschikbare inzamel- en scheidingssystemen zoals PlasticPunt te faciliteren.
- In Duitsland is beleid erin geslaagd het gewenste gedrag eenvoudig, aantrekkelijk en na verloop van tijd ook normaal te maken, bijv. door middel van dienstverlening en gratis afvalzakken voor recycling.
- Schweinfurt laat zien dat door eerst te piloten en daarna gefaseerd uit te rollen, geleerd kan worden van fouten en de infrastructuur langzaam mee kan groeien.

Tot slot: een systeemaanpak

Het afvalstelsel is net een ballon is, knijp ergens in en er verschijnt een bobbel ergens anders⁹⁸. Beleid dat zich alleen op een onderdeel richt (bijv. alleen de inzameling, of alleen recycling) zorgt ervoor dat er 'lekken' ontstaan waarbij huishoudens hun afval ergens anders kwijt zullen raken (afvaltoerisme) of dat er bergen recyclebaar materiaal zich opstapelen omdat er geen capaciteit is om het te verwerken. Het afvalstelsel is erg complex, er zijn grote gevestigde belangen bij gemoeid en het is ook geen overzichtelijk systeem. Daarom is het belangrijk om bij de uitvoering van de initiatieven, een stapsgewijze aanpak te hanteren die begint met kleinschalige testen en kan uitgroeien tot grootschalige programma's – om *lock-in* van onbedoelde, negatieve gevolgen (bv. de vermindering van multi-use flessen na de implementatie van statiegeld op eenmalig gebruik flessen in Duitsland) te voorkomen. Duitsland heeft stappen gezet richting een systeemaanpak met oog voor de lokale context en is daarmee een goed voorbeeld voor Nederland.

⁹⁵ <http://www.environ.ie/en/Environment/Waste/PlasticBags/>

⁹⁶ OECD (2006) Working Group on Waste prevention and Recycling. Impacts of Unit-based Waste Collection Charges. ENV/EPOC/WGWPR (2005)10/FINAL.

⁹⁷ Deze lessen zijn deels gebaseerd op analyses van de case door Eunomia (2009, 2011) en Scottish government (2008) en eigen interpretatie.

⁹⁸ Eunomia (2011). A comparative Study on Economic Instruments promoting Waste preventions. Final report to Bruxelles Environnement.

Bijlage A. Methodologische verantwoording

A.1. Systeembenadering met multidisciplinair perspectief

Waarom moet een interventie voldoen om gedrag van burgers en consumenten te beïnvloeden? Deze vraag is niet te beantwoorden met een universeel werkzame receptuur. Het ontwerp van de interventie hangt onder meer af van de specifieke doelstellingen, de specifieke gedragspatronen die het wil beïnvloeden, de doelgroep en de omstandigheden. Wel kunnen we aangeven met welke aspecten een beleidsbenadering rekening dient te houden, zodat het op zowel het individuele als maatschappelijke niveau de verandering van consumptiegedrag aanpakt en deze verandering ook bestendigt.

We maken gebruik van kennis en inzichten uit verschillende sociaalwetenschappelijke disciplines die zich bezighouden met het begrijpen van consumptiepatronen van huishoudens en op zoek zijn naar manieren om deze te veranderen. De economie, de psychologie, de sociale psychologie en de sociologie bieden uiteenlopende inzichten die helpen begrijpen waarom het zo moeilijk is om consumptie- en gedragspatronen van huishoudens te veranderen. Daarin is het uitgangspunt de erkenning dat individueel gedrag en individuele keuzes in wisselwerking staan met de sociale en fysieke context. Ondanks verschillen in onderzoeksmethoden en analyse-eenheid (individueel, groepen, praktijken of samenlevingen) wordt dit centrale uitgangspunt tegenwoordig in alle sociaalwetenschappelijke disciplines onderkend. Zo is er binnen de economie toenemende aandacht voor inzichten die de 'homo economicus' ter discussie stellen en is er binnen de sociale psychologie groeiende aandacht voor keuze-architectuur.

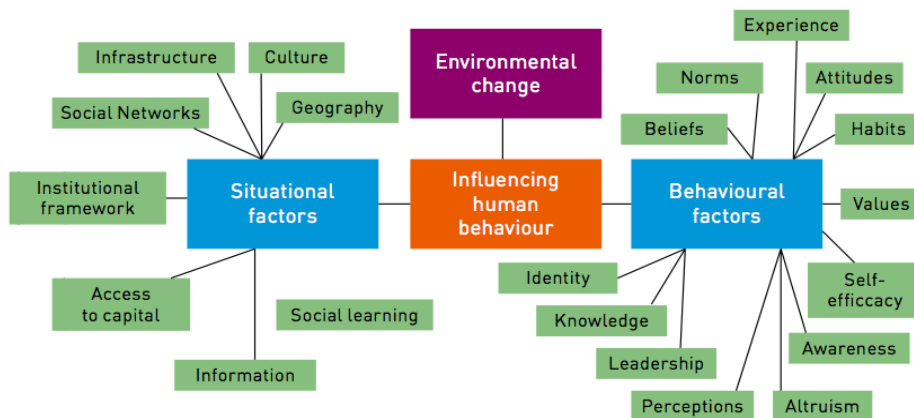
Verreweg het meeste gedrag is routinegedrag. Routines ontstaan om ons dagelijkse leven te vergemakkelijken, maar zijn erg lastig te veranderen. Mensen zijn zich vaak niet bewust van hun routines zoals langdurig douchen, het licht aanlaten bij het verlaten van de kamer of het dagelijks eten van vlees. Bovendien zijn veel routines niet louter een persoonlijke gewoonte maar tevens een uiting van sociale normen en van identiteit (leefstijl betreft gedragingen waarmee mensen zich associëren met of juist onderscheiden van anderen). Voor veel mensen is vijf keer per week vlees eten volkomen normaal, en veel licht in huis een teken van gezelligheid. De hoogte van de energierekening zien velen als een voldongen feit; het besef ontbreekt dat ze daar zelf een rol in spelen. Het veranderen van de routines gaat vaak in tegen de heersende opvatting van wat 'normaal' gevonden wordt in de sociale omgeving (familie, vrienden, collega's, etc.). Dit maakt veranderen niet gemakkelijk. Het veranderen van gedragspatronen ligt niet louter bij het individu. De interactie tussen het individu en zijn/haar omgeving is van grote invloed op iemands attitude, motivatie en vermogen

om het gedrag te veranderen. Als anderen niet ook hun gedrag veranderen, als het niet ondersteund wordt door (veranderingen in de) gedeelde normen en waarden, als het niet wordt ondersteund door adequate technologieën, beleid en regelgeving en misschien zelfs infrastructuur, dan is de kans groot dat het individu na korte tijd zal terugvallen in het 'oude' gedrag.⁹⁹

A.2. Gedragsverandering

Gedrag wordt door een enorme hoeveelheid interdependente factoren beïnvloed die we hierboven kort aangeroerd hebben. Dat kan op verschillende manieren worden weergegeven, bijvoorbeeld zoals in figuur 1 (die de onderlinge beïnvloeding van factoren overigens niet laat zien). Een duurzaamheidsinterventie heeft grotere kans van slagen als het rekening houdt met deze complexe samenhangende set aan gedragsbeïnvloedende factoren.

Figuur 1: Factoren van invloed op gedrag volgens Defra¹⁰⁰

Source: Defra, Sustainable Lifestyles Framework, 2011.

We maken in deze studie een analytische onderscheid tussen verschillende soorten gedrag:

- **Routinegedrag:** Dagelijkse beslissingen die op de automatische piloot worden genomen, zoals wassen, douchen, boodschappen doen. Het overgrote deel van het gedrag dat wij vertonen is routinegedrag.¹⁰¹
- **Bewust gedrag:** Beslissingen waar enige mate van denkwerk aan te pas komt. Dit kan variëren van bij het boodschappen doen een andere deodorant kopen omdat het vertrouwde merk op is tot het moeten heroriënteren op sportschoenen omdat het type dat zo lekker zat uit de mode blijkt te zijn geraakt.

⁹⁹ Breukers, S.C., Heiskanen, E., Mourik, R. et al, (2009) Interaction Schemes for Successful Energy Demand Side Management. Building blocks for a practicable and conceptual framework. Deliverable 5 of Changing Behaviour; en Backhaus, J., Breukers, S., Mont, O., Paukovic, M., Mourik, R. (2011) Sustainable Lifestyles: today's facts & tomorrow's trends. Baseline Report on Sustainable Lifestyles. Deliverable 1.1 for the SPREAD Project.

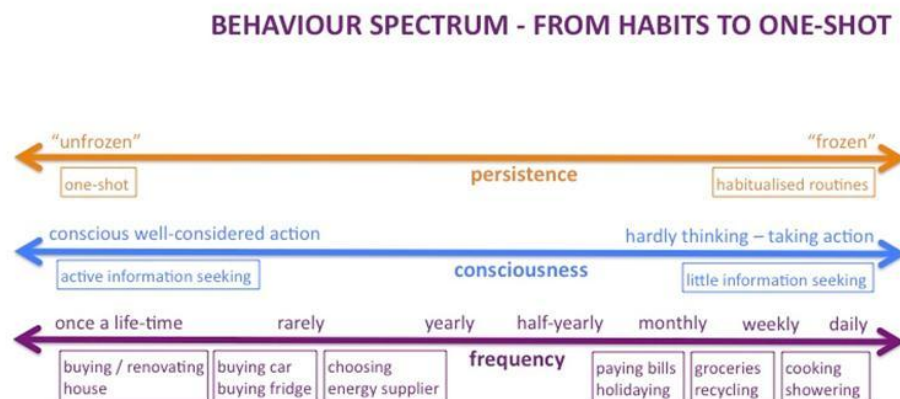
¹⁰⁰ DEFRA (2011). Framework for Sustainable Lifestyles. Centre of Expertise on Influencing behaviours. www.defra.gov.uk/environment/economy/productsconsumers/influencing-behaviour/.

¹⁰¹ De menselijke beslisser, WRR, 2009

- **One-shot gedrag:** Zeldzaam/onregelmatig zeer bewust gedrag, bv de aanschaf van zonnepanelen, een vakantie dichtbij huis, of een nieuwe auto. Meestal brengt dit gedrag substantiële kosten met zich mee. Soms echter ook niet. Aan de beslissing om orgaandonor te worden is moeite verbonden, maar geen kosten. Ook in dit gedragstype zit dus variatie. Dit gedrag gaat meestal gepaard met een actieve informatie zoektocht.

Hoewel we onderscheid maken tussen eenmalig of frequent gedrag; tussen bewust of onbewust; is in de praktijk eigenlijk sprake van een continuüm. Bewust gedrag kan ook weer onbewust worden (een nieuwe handeling die na verloop van tijd 'inslijt' - denk bijvoorbeeld het overstappen op biologische producten kopen). Een eenmalige gedraging kan ook onderdeel vormen van een gedragspraktijk. Routinegedrag bevindt zich via bewust gedrag zich op een glijdende schaal naar one-shot gedrag. De uitgebreidheid van het proces van informatieverzameling- en verwerking is navenant. Figuur 2 geeft de glijdende schalen weer van mate van routine, denkwerk en frequentie die bij de verschillende gedragstypen te pas komen.

Figuur 2: Gedragstypen en kenmerken

Bron: Breukers & Mourik 2013¹⁰²

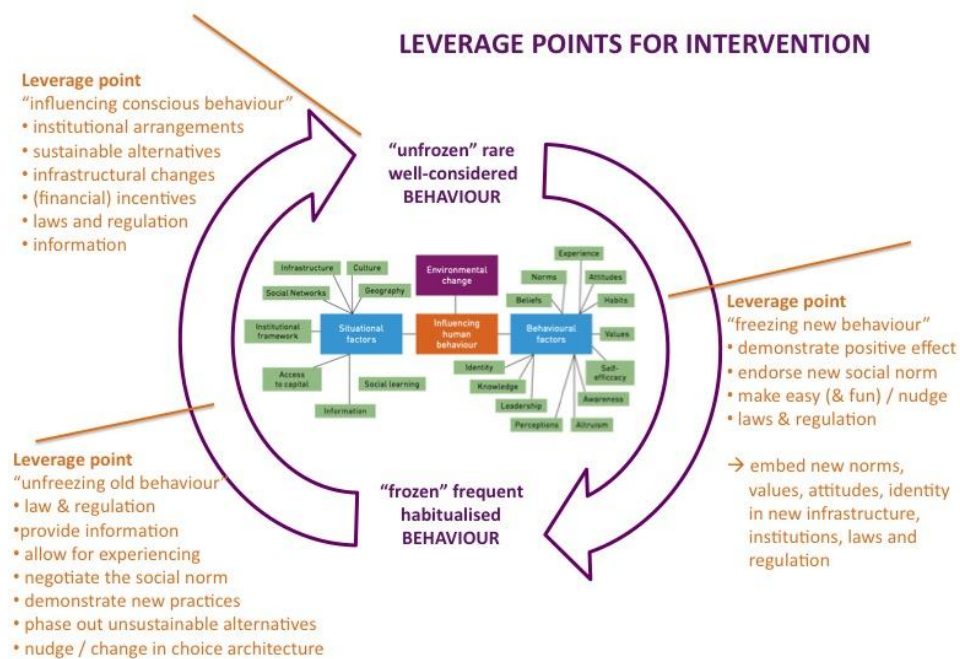
Beïnvloeding van frequent, onbewust routinegedrag verloopt via het 'ontvriezen' van dat bevroren gedrag en weer bewust maken van keuzes. Hier zijn verschillende mogelijke beleidsroutes voor te benoemen die figuur 3 ook laat zien: van het verschaffen van informatie over alternatieven, demonstreren van alternatieven, ter discussie stellen van de normale sociale norm, het veranderen van de keuzearchitectuur (keuzes aanpassen van opt-in naar opt-out), het beïnvloeden van de aanbodkant, bijvoorbeeld de gloeilamp die wordt verboden waarbij men niet meer zonder nadenken een vervangende aankoop kan doen. De consument moet zich dan gedwongen heroriënteren op geschikte lampen en moet bij aanschaf van nieuwe armaturen opnieuw kijken wat in de markt te koop is (wel-geen LED, is dat wel net zo mooi, enz.). Op het moment dat een routinegedrag opgebroken is door bovenstaande interventies moet een nieuwe routine ontstaan ofwel eenmalig een keuze gemaakt worden die vastgelegd wordt, weer bevroren wordt. Ook dit kan weer via meerdere

¹⁰² Breukers, S. and Mourik, R. (2013) *The end-users as starting point for designing dynamic pricing approaches to change household energy consumption behaviours*. Report for Netbeheer Nederland, Project group Smart Grids (Pg SG). Arnhem: March 2013.

beleidsroutes ondersteund worden. Zo kan er met financiële prikkels gewerkt worden, informatie worden geboden, de gesitueerde factoren worden aangepast om het nieuwe gedrag te ondersteunen, zoals met nieuwe institutionele arrangementen, nieuwe infrastructuur, nieuwe sociale netwerken creëren.

Er is nog een belangrijk element waar we rekening mee moeten houden bij de selectie, namelijk of het gaat om bekend gedrag dat deels moet worden aangepast, bijvoorbeeld wanneer een interventie zich richt op het beïnvloeden van douchegegedrag (minder/minder lang douchen), of dat het gaat om nieuw-aan te leren gedrag.. Een actueel voorbeeld hiervan is lokale energieopwekking/zelfvoorziening, een voorbeeld van maatschappijgedreven innovatie/nichegedrag.

Figuur 3: Aangrijpingspunten voor beleid

Bron: Backhaus & Mourik¹⁰³

Om de verschillende aangrijpingspunten van een systeem te kunnen adresseren, hebben we deze onderverdeeld in 4 categorieën, die dimensies weerspiegelen die van belang zijn voor het veranderen en bestendigen van gedrag. Over de exacte keuze en invulling van deze categorieën is zeker discussie mogelijk. We zijn pragmatische geweest in deze keuze, en deze categorieën zijn heel geschikt gebleken om het onderzoek en de bevindingen te structureren omdat we wel alle dimensies van een systeem ermee afdekken.

Initiatieven, interventies en instrumenten gericht op verduurzaming van gedrag kunnen dus op de volgende 4 dimensies aangrijpen:

1. Individuele gedragingen waarop een interventie ingrijpt: op wat voor wijze wordt geprobeerd om individuele gedragsveranderingen te stimuleren?

¹⁰³ Backhaus B, Mourik, R.(forthcoming 2013) Leverage points for intervention. Working Paper.

2. Sociale normen: de wijze waarop verduurzaming in gedragingen wordt gestimuleerd door verandering in sociale normen; of door gebruik te maken van bestaande pro-sociale normen; of door gebruikmaking van sociale praktijken als aangrijpingspunt voor gedragsverandering.
3. Beleids/institutionele omgeving: beleid; institutionele arrangementen die nodig zijn of die juist een belemmering vormen; samenwerkingsverbanden die van invloed zijn op interventies gericht op verduurzaming in gedrag.
4. Fysieke omgeving (fysieke infrastructuur, gebouwde omgeving, technologie): het aanpassen dan wel gebruik maken van fysieke aspecten van de omgeving om zo duurzamer gedrag mogelijk te maken en te stimuleren. Ook de keuzeomgeving valt hieronder (deze aanpassen dat de duurzame optie de gemakkelijkste, meest voor de hand liggende wordt voor meer mensen).

A.3. Methode en organisatie

Case-study onderzoek is geschikt voor empirisch onderzoek waarin een hedendaags verschijnsel wordt bestudeerd binnen zijn *real-life* context, waarbij de grenzen van het verschijnsel en de context niet zonder meer eenduidig zijn en waar verschillende 'bronnen van bewijsmateriaal' gebruikt worden.¹⁰⁴ Deze kenmerken gelden tot op zekere hoogte ook voor onze nationale en internationale studie. Hierbij moeten we wel opmerken dat de bronnen wat beperkt zijn en de ruimte voor triangulatie eveneens, doordat de reikwijdte het niet toeliet om bijvoorbeeld nog veldwerk te verrichten om zo te komen tot een grotere diversiteit aan bronnen en onderzoeksmethoden.

Criteria casus-selectie

Richtlijnen overall caseselectie:

1. Spreiding tussen beleidsgeïnitieerde en maatschappelijk geïnitieerde interventies (zie Tabel 8 voor een typering van deze interventies).
2. Spreiding naar type instrument (zie tabel 8 met typen beleidsinstrumenten hieronder).
3. Spreiding beleidsbenaderingen.
4. Spreiding gedragstypen.
5. Verwachting dat het cases zijn die als *best practice* voorbeeld kunnen dienen.
6. Van het instrument is een adequate beschrijving beschikbaar in een projectplan of beleidsnotitie; bij voorkeur vergezeld van (wetenschappelijke of ideologische of common sense) onderbouwing. Er zijn monitoring- of evaluatiegegevens beschikbaar die (enig) inzicht bieden in de gedragseffecten.
7. Het instrument is operationeel (of beëindigd).
8. We streven naar cases die op verschillende soorten gedrag ingrijpen (routine, bewust, one-shot).

¹⁰⁴ Yin, R.K. (1994). *Case study research: Design and Methods* (2nd ed) London, Sage Publications.

Tabel 8: Typering beleids- of maatschappelijke interventie

Instrumenttype	Beleidsgeïnitieerd	Maatschappelijk geïnitieerd
Bestuurlijk, juridisch, institutioneel, constitutioneel	Geboden, verboden, verplichtingen, quota, kwaliteitseisen, informatievereisten, emissie-niveaus, afval-wetgeving; convenanten Participatieve beleidsvorming, burgerbetrokkenheid, maatschappelijke dialoog, governance	Convenanten, productstandaarden, gebruikerspanels, milieubeheersystemen Burgerinitiatieven, collectieve initiatieven, sociale innovatie, (gericht op verbetering sociale voorzieningen)
Economisch (subsidies; belasting; heffingen)	Belastingen, heffingen, aansprakelijkheidsregels, duurzaam inkopen, technologie-procurement, investeringsubsidies	Duurzaam inkopen, technologie-procurement,
Informatie, communicatie, educatie, marketing,	Eco-labels, emissie-informatie, informatievereisten, marketing wetgeving, campagnes, onderwijs en voorlichting, prijzen	Eco-labels, groene claims, certificering van bv. hotels, diensten, producten, consumenten advies; campagnes; onderwijs en voorlichting, prijzen

De tabellen 9, 10, 11 en 12 hieronder laten de selectie van de cases zien per thema voor de nationale en internationale studies. De kolommen laten zien hoe de spreiding op de bovengenoemde selectiecriteria uitpakt.

Tabel 9: Cases Energiegebruik Huishoudelijk

Cases	Beleids- of maatschappelijk geïnitieerd*		Type instrumenten: bestuurlijk /institutioneel; economisch; informatief en communicatief. Vrijwillig of opgelegd					Waarop richt het zich: individueel gedrag, sociale normen, institutionele aspecten, fysieke omgeving				Soort gedrag: routine ; bewust gedrag; one-shot gedrag;		
	Bel-i	Ma-i	bestuu	econ	info	Vrijw	Opgel	Indiv	Soc	Instit.	Fys	routine	bewust	1-shot
Blok voor Blok (NL)	X		x	(x)	x	x		x		x	x			x
Energielabels (NL)	X				x	x		x	x				x	
Warm Zone Kirklees (UK)	X			x	x	x		x		x	x	x		x
BedZED (UK)		x		x	x	x		x	x		x	x	x	x
Nudge Unit (UK)	x	x	x	x	x	x		x	x	x	x	x	x	x
Local Energy Advice Program (SE)	X				x	x		x		x			x	x

Tabel 10: Cases Persoonlijke mobiliteit

Cases Persoonlijke mobiliteit	Beleids- of maatschappelijk geïnitieerd*		Type instrumenten: bestuurlijk /institutioneel; economisch; informatief en communicatief. Vrijwillig of opgelegd					Waarop richt het zich: individueel gedrag, sociale normen, institutionele aspecten, fysieke omgeving				Soort gedrag: routine ; bewust gedrag; one- shot gedrag;		
	Bel-i	Ma-i	bestuu	econ	info	Vrijw	Opgel	Indiv	Soc	Instit.	Fys	routine	bewust	1-shot
Het Nieuwe Rijden (NL)	x				x	x		x	x			x	x	
Spitsmijden (NL)	X			x	x	x		x				x	x	
Smarter Choices (UK)	X				X	x		X	X	X	X	X	X	
LundaMaTs (SE)	X				X	x		X	X		X	X	X	

Tabel 11: Cases Voedsel

Cases Voedsel	Beleids- of maatschappelijk geïnitieerd*		Type instrumenten: bestuurlijk /institutioneel; economisch; informatief en communicatief. Vrijwillig of opgelegd					Waarop richt het zich: individueel gedrag, sociale normen, institutionele aspecten, fysieke omgeving				Soort gedrag: routine ; bewust gedrag; one- shot gedrag;		
	Bel-i	Ma-i	bestuu	econ	info	Vrijw	Opgel	Indiv	Soc	Instit.	Fys	routine	bewust	1-shot
Smaaklessen	X				x	x		x	(x)			x	x	
Kook met me mee		x			x	x		x	x			x	x	
Farming the city		x			x	x			x	X	x	x	x	
Eten-is-om-op-te-eten	x				x	x		x	x			x	x	
Andernach	x	(x)	(x)			x		x	(x)	(x)	X	x	x	
Zu gut für die Tonne	x				X	x		X	x			x	x	
AFL					x	X		x	X					
Children food trust	x		x		x	x	x	x	x	x		x	x	

Tabel 12: Cases Huishoudelijk afval

Cases	Beleids- of maatschappelijk geïnitieerd*		Type instrumenten: bestuurlijk /institutioneel; economisch; informatief en communicatief. Vrijwillig of opgelegd					Waarop richt het zich: individueel gedrag, sociale normen, institutionele aspecten, fysieke omgeving				Soort gedrag: routine ; bewust gedrag; one-shot gedrag;		
	Bel-i	Ma-i	bestuu	econ	info	Vrijw	Opgel	Indiv	Soc	Instit.	Fys	routine	bewust	1-shot
Plastic Heroes (NL)	X				x	x		x	x		x	x	x	
Diftar (NL)	x		x	x	x	x		x	(x)	(-!)	x	x	X	
Diftar (DE)	X		x	x	x	x		x	X		X	x	X	
Grüne Punkt (DE)	X		x		x	x		x	X	x	x	x	x	

Materiaal en rapportage

We hebben gebruik gemaakt van het volgende materiaal:

- thema-analyse per land: bestaande rapporten en literatuur, beleidsdocumenten
- *best practice* cases: evaluaties, websites, beleidsdocumenten, soms aangevuld met gegevens verkregen door persoonlijke communicatie met betrokkenen

Om tot vergelijkbare beschrijvingen van thema's en cases te komen hebben we gebruikgemaakt van onderstaande templates (tabel 13 en 14) die als leidraad hebben gediend bij het opstellen van de rapportages. Tabel 13 was voornamelijk relevant voor de internationaal vergelijkende studie, tabel 14 voor beide studies.

Tabel 13: Template voor analyse op thema (huishoudelijk energiegebruik, persoonlijke mobiliteit, afval, voedsel) per land.

1. Hoe is dit thema-domein georganiseerd?
Hoe ziet het domein er uit? Aandacht voor aanbod-en vraagkant en hoe dit te relateren naar duurzame gedragingen van burgers. Matches & mis-matches vraag-en aanbodkant. - Lange termijn trends: belangrijke transities in het verleden; mislukte transities - Relevante trends en innovaties - Andere recente ontwikkelingen
2. Belangrijkste stakeholders en coalities en de maatschappelijke context waarbinnen beleid vorm krijgt
- Actoren van aanbodkant, vraagkant, onderzoek, maatschappelijk middenveld, beleid, bedrijfsleven, branches, netwerken (coalities op basis van gedeelde (deel)belangen en visies) - Wat kunnen we zeggen over de invloed van verschillende actoren en coalities? Wat is de rol van verschillende actoren in veranderingen richting verduurzaming? - Wat voor argumenten, voorbeelden, toekomstvisies worden er naar voren gebracht door verschillende groepen actoren en/of coalities? - Hoe ziet de kennisinfrastructuur eruit (in relatie tot innovatie en het belang daarvan voor hoe het domein zich heeft ontwikkeld en hoe het zich nu ontwikkelt.)? - Voornaamste ministeries/departementen, hun onderlinge samenwerking, tegenstellingen,

conflicten?
3. Wat zijn relevante aspecten op het terrein van infrastructuur, technologie en geografie?
- Denk aan productie-eenheden, gebruikte techniek, locatie/geografie, logistiek, schaalgrootte
4. Bestaande institutionele arrangementen (e.g. wetgeving, beleid, subsidies, sociale normen)
- Relevante wetgeving
- Relevant beleid (EU & nationaal beleid) en typering beleid (financieel, convenant, ge/verboden,
- Beleid dat specifiek op verduurzaming van de vraagkant gericht is.
- Beleid dat op aanbodkant gericht is maar grote gevolgen heeft voor (keuze-opties voor) consumenten
- Aandacht voor de beleidsdoelen
- Sociale normen en waarden; wat 'hoort' en hoort niet (en schuift dat?)
- Segmenten mbt attitude, motivatie, capaciteit etcetera

Tabel 14: Template voor beschrijving van de cases (beleidsinstrumenten danwel maatschappelijk geïnitieerde initiatieven)

1. Inventarisatie relevante documentatie
• Beleidsnota('s), visie/strategiedocumenten, startnotitie, projectplan, (tussen)rapportage(s), evaluatie(s), monitoring, onderzoeksverslagen etc. (tijdlijn)
1. Beleidsdoel (top-down) / context & aanleiding (bottom-up)
• Welk beleidsdoel dient het instrument/initiatief¹⁰⁵? • In welke bronnen/documenten is dit vastgelegd? Door wie/welke instituties (schaalniveau)?
2. Beleidslogica (inclusief gedragstheorie)
De beleidslogica beschrijft het doel, de inspanningen en de beoogde effecten (met toelichting/onderbouwing zoals in het beleidsnota/projectplan omschreven): • Wat is het doel van het instrument/initiatief? • Op welke doelgroep(en) is het instrument/initiatief gericht? • Hoe luidt de probleemanalyse? Welk gedrag moet veranderd worden om het doel te halen? • Uit welke interventie(s) (activiteit(en)/product(en)/dienst(en)/incentive(s)) bestaat het instrument/initiatief? En gericht op wie, met welk (tussen)doel? Op welke gedragstheoretische onderbouwing/hypothese(n) is de interventie gebaseerd? In andere woorden, welke aannames zitten achter de inzet van elk van de instrumenten over hoe het gedrag kan worden veranderd? Wat zijn de beoogde prestaties (output) en effecten (outcome)? Zijn de doelen en beoogde effecten SMART geformuleerd en zijn indicatoren vastgesteld voor meten van de voortgang/resultaten?
3. Input (dit hoeft niet heel diep te gaan!)
• Inzet geld, mensen en middelen voor het hier geanalyseerde programma en/of de interventie – hoeft niet precies maar genoeg om idee van ordegrrootte te hebben. • Actoren (uitvoering, samenwerkingspartners, overige stakeholders): ○ Wie zijn er betrokken bij voorbereiding, uitvoering/begeleiding en evaluatie? ○ Hoe is de verdeling van rollen, taken en verantwoordelijkheden?
4. Effecten (outcome)
• Wat zijn de directe effecten, bv in termen van bereik doelgroepen, aantal deelnemers etc? Hoe zijn deze gemeten? Zijn deze incidenteel of structureel? • Wat zijn de indirecte (maatschappelijke c.q. duurzaamheids-)effecten? Hoe zijn deze

¹⁰⁵ Bij een top-down ontwikkeld beleidsinstrument of beleidsmaatregel spreken we van een 'instrument'; bij een bottom-up case hanteren we de term 'initiatief'.

gemeten? Zijn deze incidenteel of structureel? • Zijn er ongewenste of onbedoelde neveneffecten van het instrument/initiatief? Welke? Op welk gebied/beleidsterrein? • Zijn er wenselijke neveneffecten van het instrument/initiatief (bijvangst)? Welke? Op welk gebied/beleidsterrein? • In hoeverre heeft het instrument/initiatief (tot nu toe) bijgedragen aan de verduurzaming van keuzegedrag van burgers? • Wat is de aard van de bewijslast (door wie is de evaluatie/monitoring uitgevoerd, met welke methode(n), vanuit welke theoretische achtergrond/paradigma worden gevonden effecten verklaard, etc)? • Correctie voor achtergrondvariabelen, bv. economische groei, demografische ontwikkelingen, flankerend beleid/regelgeving (alternatieve verklaringen voor gevonden effecten die los staan van de interventie)
5. Efficiency
• Hoe verhouden de gerealiseerde prestaties (output) en effecten (outcome) tot de geleverde input? Wie investeert en wie profiteert?
6. Lessen (succes- en faalfactoren)
<i>In hoeverre kan deze case/interventie uiteindelijk succesvol worden genoemd in termen van gedragsbeïnvloeding van burgers en consumenten?</i> • Welke elementen van het instrument/initiatief zijn (bewezen) effectief? • Van welke elementen is het aannemelijk dat ze effectief zullen zijn (want evidence-based)? Van welke niet? • Onder welke randvoorwaarden kan het effect/rendement worden geoptimaliseerd? • Is deze case, of delen ervan, elders repliceerbaar? Onder welke condities? In hoeverre is de beleidslogica gerealiseerd: stemmen de uitkomsten overeen met de vooraf geformuleerde gedragstheoretische onderbouwing? Voor zover dit niet zo is, in welke mate verklaart dit de resultaten (of een gebrek hieraan)? Kunnen we uit de (afwezigheid van) de ingezette instrumentenmix afleiden dat er een mis-match was tussen de veronderstelde en daadwerkelijke gedragsmechanismen? • Hoe had de instrumentenmix eruit moeten of kunnen zien met andere assumpties over, of met meer kennis van, de drivers van gedrag en keuzes? • Welke nieuwe kennis en inzichten heeft het instrument/initiatief opgeleverd? ○ Beleidsmatig ○ Gedragswetenschappelijk ○ Relevante (neven)inzichten voor andere sectoren/vakgebieden

Bijlage B. Generieke contextanalyse

B.1. Introductie

In dit hoofdstuk inventariseren we de maatschappelijke en institutionele context in vijf geselecteerde landen: Nederland, Verenigd Koninkrijk, Duitsland, Zweden en Oostenrijk.¹⁰⁶ Aan de hand van bestaand onderzoek verkrijgen we inzicht in de wijze waarop contextuele variabelen van invloed (kunnen) zijn op beleidskeuzen en hoe deze vervolgens uitwerken op het gedrag van burgers en consumenten. Om verschillen tussen de landen te duiden onderzoeken we de volgende aspecten: nationale cultuur (II), sociaal en institutioneel vertrouwen (III), opinies over duurzaamheidsvraagstukken (IV) en institutionele kenmerken (V). Op basis hiervan brengen we in beeld hoe een samenleving omgaat met duurzaamheidsvraagstukken en welke rol en verantwoordelijkheid daarbij aan burgers wordt toegedicht.

De bevindingen en conclusies (sectie VI) bieden een schetsmatig beeld van de wijze waarop in de onderzochte landen wordt omgegaan met duurzaamheidsvraagstukken. Zo krijgen we inzicht in de contextuele variabelen die van invloed kunnen zijn op beleidskeuzen en hoe deze vervolgens uitwerken op het gedrag van burgers en consumenten. Tegelijkertijd vormt deze contextanalyse ook de achtergrond van waaruit we zijn gekomen tot de selectie van internationale cases per land. We zijn in de selectie van cases pragmatisch te werk gegaan: we hebben cases gekozen waarvan we redelijkerwijs konden verwachten dat ze interessant vergelijkingsmateriaal waren om lessen te trekken met relevantie voor Nederland. De voorkeur ging daarbij uit naar buitenlandse *best practices* waar we in Nederland wat van kunnen leren.

B.2. Nationale cultuur

Er zijn verschillende redenen om te veronderstellen dat nationale culturen van invloed zijn op het gedrag van burgers en consumenten. In de eerste plaats de *paradox van globalisering*, die inhoudt dat het proces van globalisering (grensoverschrijdende transacties van informatie, goederen, mensen en cultuur) de behoefte van mensen versterkt om hun eigen unieke, lokale of nationale identiteit te articuleren. Het zoeken naar een balans tussen mondiale trends en ontwikkelingen en lokale verbanden en gemeenschappen wordt ook wel 'glokalisering' genoemd. In de tweede plaats laat consumentenonderzoek zien dat verschillen in cultuur belangrijker worden wanneer

¹⁰⁶ Oostenrijk was aanvankelijk geselecteerd als referentieland vanwege haar koploperpositie op het terrein van afval en recycling. Bij de uiteindelijke selectie van cases is dit land echter afgevalen omdat voor het thema voedsel het Verenigd Koninkrijk interessanter was en we een afweging moesten maken tussen diepgang en breedte. Omdat de generieke contextanalyse voorafgaand aan de case-analyses is uitgewerkt, maakt Oostenrijk nog wel deel uit van dit hoofdstuk.

andere verschillen, zoals bijvoorbeeld welvaartsniveau of productiemethoden, kleiner worden.

Om de invloed van cultuur op de mogelijkheden tot gedragsbeïnvloeding in beeld te kunnen brengen is enige vorm van categorisering nodig. Cultuurverschillen zijn echter moeilijk meetbaar te maken omdat culturele aspecten zich niet eenduidig laten classificeren en kwantificeren. Het doel van dergelijke categorieën is daarom uitsluitend analytisch en ze mogen niet als absoluut (maar eerder als ideaaltypisch) gezien worden. Cultuur is een veelomvattend begrip dat in zijn algemeenheid verwijst naar de patronen van menselijke activiteit en de symbolische structuren die deze activiteiten betekenis geven. In brede zin verwijst cultuur naar alles wat door een samenleving wordt voortgebracht (als tegenhanger van het begrip 'natuur'); in engere zin wordt de term gebruikt voor kunstuitingen of voor kunst en wetenschap (zoals literatuur, architectuur, etc.). Over een aantal aspecten bestaat consensus. Cultuur behoort een collectief toe (een land, een gemeenschap of organisatie), wordt overgedragen van generatie op generatie en heeft betrekking op datgene wat binnen het collectief als wenselijk wordt gezien. Waarden vormen een kernelement, want juist daarin ligt het wenselijke en verkiesbare besloten. Binnen deze studie vatten we cultuur op als een context voor interpretatie of betekenisgeving – een historisch doorgegeven patroon van waarden waarmee individuen hun kennis van en houding tegenover het leven communiceren, bestendigen en ontwikkelen. Dit articuleren van (gedeelde) identiteiten vindt onder meer plaats middels (consumptie)gedrag en leefstijlen waarmee mensen zich associëren met of juist distantiëren van anderen.

Het SCP & CPB (2007) inventariseerden verschillende theoretische benaderingen waarmee nationale culturen zijn gekwantificeerd. Met name twee indelingen zijn relevant voor deze studie: het cultuurmodel van Hofstede en de 'grid-group'-theorie. Ook kijken we naar een meta-analyse die SCP & CPB (2007) uitvoerden om vijf cultuurbenaderingen te integreren. Voor de vijf landen in deze studie bekijken we welke cultuuraspecten overeenkomen en verschillen, met als doel de gevonden verschillen later in deze studie te kunnen koppelen aan verschillen in uitkomsten wat betreft beleidskeuzes en beleidsuitkomsten.

Het cultuurmodel van Hofstede

Op basis van uitgebreid empirisch onderzoek sinds eind jaren zestig onderscheidt de organisatiepsycholoog Hofstede (2001) vijf dimensies van cultuur:

- *Machtsafstand*: de mate waarin in een cultuur machtsverschillen verwacht en geaccepteerd worden.
- *Onzekerheidsvermijding*: de mate waarin in een cultuur mensen zich bedreigd voelen door onzekere en onbekende situaties.
- *Individualisme* (versus collectivisme): de mate waarin in een cultuur losse verbanden tussen individuen versus hechte groepsbindingen bestaan die een zwakke of juist sterke groepsoriëntatie, bescherming en loyaliteit inhouden.
- *Masculiniteit* (versus femininiteit): de mate waarin in een cultuur sterke of zwakke verschillen in sekserollen zijn en waarin respectievelijk assertiviteit, kracht en materieel succes versus bescheidenheid, zorgzaamheid en kwaliteit van leven voorop staan (in een masculiene cultuur wordt van mannen verwacht dat zij assertief en krachtadig zijn; in een feminiene cultuur wordt van zowel mannen als vrouwen bescheidenheid en zorgzaamheid verwacht).

- *Langetermijnoriëntatie* (versus kortetermijnoriëntatie), met als deugden uitstel van behoeftebevrediging, doorzettingsvermogen en spaarzaamheid (respectievelijk respect voor tradities, het vermijden van gezichtsverlies en het vervullen van sociale verplichtingen).

Het onderzoek van Hofstede uit de jaren zestig en zeventig is gerepliceerd en uitgebreid naar andere landen. Op basis van de analyse van die gegevens houdt Hofstede (2001) culturele veranderingen zeker voor mogelijk maar meent hij dat onderlinge verschillen tussen culturen niet verdwijnen. Het SCP (2007) destilleert uit de beschikbare data een aantal conclusies over de culturele verschillen binnen de Europese Unie in de periode 1970 tot 1998.¹⁰⁷ Van de vijf dimensies vertonen individualisme en masculiniteit in de loop der tijd verschuivingen, terwijl de andere drie dimensies min of meer stabiel zijn. De noordelijke landen scoren hoog op individualisme en laag op machtafstand, onzekerheidsvermijding en masculiniteit. Nederland volgt dit patroon wat betreft individualisme en masculiniteit maar scoort meer gemiddeld op machtafstand en onzekerheidsvermijding en relatief hoog op langetermijnoriëntatie. Kijken we specifiek naar de landen uit dit onderzoek, dan is het volgende patroon zichtbaar:

- *Machtsafstand* is in alle vijf landen uit dit onderzoek lager dan het EU-gemiddelde en de verschillen tussen de vijf landen zijn gering.
- *Onzekerheidsvermijding* is veruit het laagst in Zweden, gevolgd door Nederland en het Verenigd Koninkrijk; Duitsland en Oostenrijk scoren dichtbij het Europees gemiddelde.
- *Individualisme* is hoog in het Verenigd Koninkrijk, Zweden en Nederland, terwijl Duitsland en Oostenrijk juist onder het Europees gemiddelde scoren (deze landen vertonen in de jaren negentig een daling).
- *Masculiniteit* is overwegend laag in Noord-Europa: Zweden en Nederland behoren (samen met Finland) tot de meest feminiene culturen van de EU. Dit geldt in veel mindere mate voor het Verenigd Koninkrijk. Duitsland is van een masculiene cultuur in de jaren zeventig opgeschoven naar het midden en Oostenrijk kent van de referentielanden de meest masculiene cultuur.
- Een *langetermijnoriëntatie* zien we vooral in Nederland, gevolgd door het Verenigd Koninkrijk, terwijl Duitsland en Oostenrijk neigen naar een kortetermijnoriëntatie. In Zweden domineert de korte termijn.

De 'grid-group'-theorie

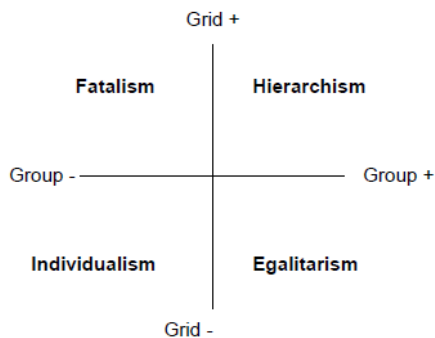
De tweede benadering is de *cultural theory* of 'grid-group'-theorie, oorspronkelijk ontwikkeld door antropoloog Mary Douglas. Hierin worden twee dimensies onderscheiden die – in uiteenlopende verhoudingen – in elke samenleving aangetroffen worden:

- De 'grid'-dimensie heeft betrekking op inperking van de individuele vrijheid door regels en autoriteiten. Een hoge grid-score betekent veel regelgeving, voorschriften en instituties, een lage score duidt op autonomie, zelfcontrole en onderlinge competitie.
- De 'group'-dimensie verwijst naar de mate van sociale integratie en profilering door groepen. Een hoge score verwijst naar groepslidmaatschap en veel contact tussen leden van dezelfde groep, een lage score betekent een laag groepsbesef.

¹⁰⁷ Helaas ontbreken recentere gegevens, waardoor we geen inzicht hebben in eventuele effecten van ontwikkelingen zoals de terreurdreiging na 11 september 2001, de kredietcrisis en de Eurocrisis. Kijken we specifiek naar Nederland dan rijst de vraag in hoeverre ontwikkelingen als de moord op Pim Fortuin en de opkomst van de PVV uitwerken op de cultuurdimensies die Hofstede onderscheidt.

Hieruit volgen vier ideaaltypen van culturen die onderling samenhangen en in elk land in een bepaalde combinatie voorkomen: hiërarchie, egalitarisme, individualisme en fatalisme (zie figuur 1). Soms wordt ‘autonomie’ als vijfde cultuurtype aan het model toegevoegd, als kenmerk van een kleine groep kluizenaars die zich buiten regels en groepen plaatst.

Figuur 4: Vier cultuurtypen in de grid-group theory

Bron: Thompson et al., 1990

Het SCP repliceerde een analyse van Grendstad voor de EU-lidstaten. De groep-score is gebaseerd op het aantal organisaties waarvan men lid zegt te zijn en de mate waarin men onbetaald werk verricht; de grid-score op de mate waarin men zegt vrijheid van keuze en controle over het verloop van het eigen leven te hebben en de mate waarin men zegt vrijheid te hebben om eigen beslissingen in het werk te nemen. Alle vijf referentielanden vertonen een lage grid-score – wat duidt op veel zelfcontrole, pro-actief gedrag en weinig beperkingen die individuen passief kunnen maken – en een overwegend hoge groep-score (figuur 1).

Tabel 15: Grid/group-cultuurtypen van de referentielanden in 1999 (afwijkingen van het landengemiddelde)

	Nederland	Zweden	Verenigd Koninkrijk	Duitsland	Oostenrijk	Landengem. EU-25
Hiërarchie (%)	8	11	5	-5	4	12
Egalitarisme (%)	27	42	6	-7	6	20
Individualisme (%)	-13	-25	0	12	4	36
Fatalisme (%)	-21	-28	-10	0	-14	32
Grid (gem)	-0,21	-0,42	-0,10	-0,13	-0,25	-0,02
Groep (gem)	0,83	1,18	0,13	-0,29	0,12	0,03

Bron: SCP & CPB, 2007.

Tabel 15 maakt duidelijk dat de landen – met uitzondering van Duitsland – een overwegend egalitaristische cultuur kennen. In tegenstelling tot fatalisten, die doorgaans negatief zijn over beleidsmaatregelen die aanspraak maken op de inzet van burgers, steunen egalitaristen maatregelen om burgers verantwoordelijk te maken voor het milieu (SCP, 2007). Dit duidt erop dat in deze landen een zekere maatschappelijke

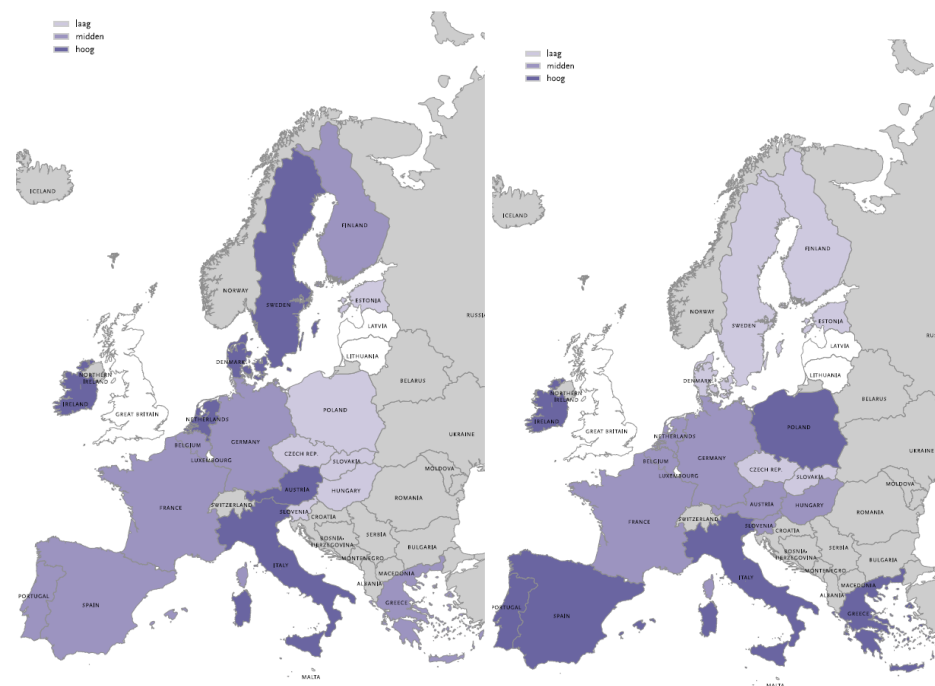
voedingsbodem bestaat voor beleidsmaatregelen rond duurzaamheid – en dan met name in Zweden en Nederland. Kijken we naar de ontwikkeling in de periode tussen 1981 en 1999, dan daalt in Zweden en Nederland het fatalisme en nemen hiërarchie en egalitarisme toe, terwijl in Duitsland sinds 1981 vooral het individualisme aan kracht heeft gewonnen.

Samenhang tussen cultuurbenaderingen

Het gestegen individualisme in Duitsland volgens het ‘grid-group’-model is in tegenspraak is met de uitkomsten van het Hofstede. Dergelijke accentverschillen en tegenstrijdigheden tussen beide modellen bewijzen hoe complex het is om een fijnmazig meetinstrument voor cultuur te ontwikkelen. SCP & CPB (2007) deden een poging om vijf theoretische cultuurbenaderingen voor de EU-landen te integreren in een statistische analyse van gegevens van rond de eeuwwisseling.¹⁰⁸ Het Verenigd Koninkrijk ontbreekt in deze analyse vanwege gebrek aan data. In deze analyse komen consistent twee componenten naar voren die zijn opgebouwd uit afzonderlijke waardendimensies:

- De component ‘zelfbepalingswaarden’ is opgebouwd uit socio-liberalisme, welzijnswaarden, een lage grid-score, postmaterialisme en een lage machtafstand.
- De component ‘normatieve waarden’ bevat normatieve/religieuze, onzekerheidsvermijdende, masculiene waarden, lage groep-scores en traditionele autoriteitswaarden.

Figuur 5: Zelfbepalingswaarden (links) en normatieve waarden (rechts) in de EU-landen

Bron: SCP & CPB, 2007

Een belangrijke verdienste van deze meta-analyse is dat ze de relatieve culturele homogeniteit van de landen uit dit onderzoek (behalve het Verenigd Koninkrijk)

¹⁰⁸ Naast het cultuurmodel van Hofstede en de ‘grid-group’-theorie omvat de analyse van SCP & CPB (2007) de theorieën van Inglehart en Schwartz en de European Values Study (allen hier niet besproken).

illustreert. Samen met Zweden en Oostenrijk scoort Nederland hoog op zelfbepalingswaarden. Deze landen delen een cultuur waarin controle over het eigen leven en een proactieve houding gepaard gaan met een streven naar autonomie, welzijn, zelfexpressie en geringe machtsverschillen. Op normatieve waarden, die vooral het verschil tussen religieuze en geseculariseerde samenlevingen zichtbaar maken, neemt Nederland samen met Duitsland en Oostenrijk een gemiddelde positie in; Zweden scoort laag.

B.3. Sociaal- en institutioneel vertrouwen

Het tweede aspect dat we belichten om de contextuele verschillen tussen de vijf landen te duiden betreft het vertrouwen van burgers in de maatschappij waarin ze leven. Onder meer Putnam (1993) en Fukuyama (1996) wijzen erop dat vertrouwen van burgers essentieel is voor een samenleving om te komen tot soepele transacties, vrijwillige samenwerking en collectieve actie. Vertrouwen hangt nauw samen met culturele waarden, zoals die in de vorige paragraaf zijn behandeld. Zijn burgers van mening dat zijzelf in staat zijn invloed uit te oefenen op hun omgeving? Hebben zij vertrouwen in elkaar, in de samenleving en in hun politieke instituties? We kijken in deze paragraaf eerst naar sociaal vertrouwen, dat betrekking heeft op het hebben van een positief beeld van onbekende medeburgers. Daarnaast belichten we het vertrouwen in maatschappelijke en politieke instituties (institutioneel vertrouwen). We maken gebruik van gegevens uit het World Values Survey (WVS)¹⁰⁹, de European Values Survey (EVS)¹¹⁰ en de Edelman Trust Barometer¹¹¹.

Sociaal vertrouwen

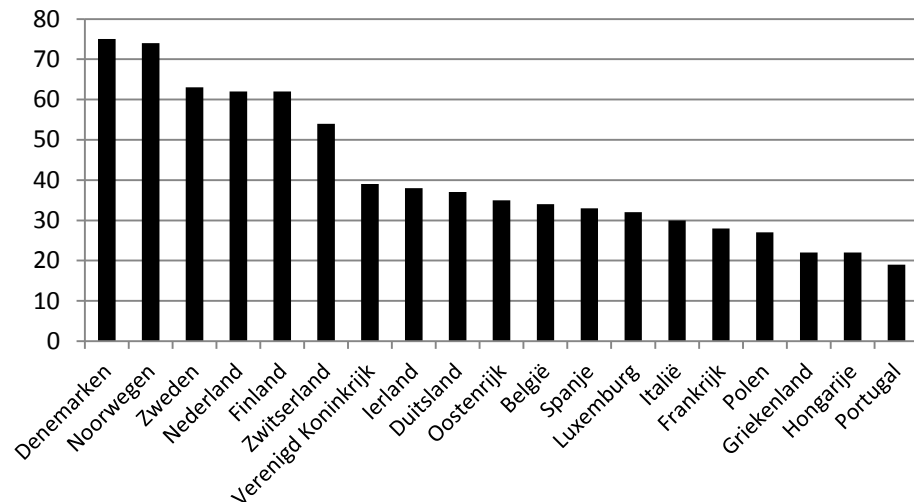
In onderstaande figuur is het aandeel weergegeven van de inwoners EU-landen dat kiest voor 'de meeste mensen zijn te vertrouwen' in plaats van 'men kan niet voorzichtig genoeg zijn in de omgang met mensen' of 'ik weet het niet' (European Values Survey 2008).

¹⁰⁹ <http://www.worldvaluessurvey.org/>

¹¹⁰ <http://www.europeanvaluesstudy.eu/>

¹¹¹ <http://trust.edelman.com/>

Figuur 6: Sociaal vertrouwen per land in 2008 (procenten)

Bron: European Values Survey 2008 (ontleend aan SCP, 2011)

Duidelijk is dat Nederland wat betreft sociaal vertrouwen samen met de Scandinavische landen tot de kopgroep van Europa behoort: meer dan 60% van de Nederlanders heeft vertrouwen in zijn of haar medeburgers. De overige drie landen bevinden zich in de middenmoot met een score tussen de 35 en 40% – wat tamelijk hoog is vergeleken met landen als Griekenland, Hongarije en Portugal. Volgens het SCP 2009 zijn de patronen die voortkomen uit deze individuele vertrouwenscores in de EU-landen in de loop der tijd redelijk stabiel (SCP, 2009) – wat duidt op een zekere culturele verankering van de wijze waarop inwoners van een land hun medeburgers bezien.

Institutioneel vertrouwen

Institutioneel vertrouwen is volgens het SCP (2009) een kwestie van culminatie: mensen zijn geneigd over de hele linie meer of minder vertrouwen te schenken. Gemiddelde percentages zijn dan ook een goede indicator voor het institutioneel vertrouwen, hoewel er schommelingen zichtbaar zijn voor specifieke instituties, soms naar aanleiding van schandalen of ingrijpende maatschappelijke gebeurtenissen.

Tabel 16: Vertrouwen in binnenlandse instituties (afwijkingen van het landengemiddelde)

	Nederland	Zweden	Verenigd Koninkrijk	Duitsland	Oostenrijk
Liefdadigheids- en vrijwilligersorganisaties	12	-3	9	3	0
Justitie en rechtssysteem	11	2	0	10	25
Vakbonden	20	0	1	-5	13
Het (nationale) parlement	8	9	-5	-6	10
De (nationale) regering	0	-6	-8	-12	6
Grote ondernemingen	8	-4	-8	-13	-2
Gem. institutioneel vertrouwen	9	-2	-4	0	8

Bron: SCP 2009 (o.b.v. Eurobarometer 2005).

In de vergelijking van het institutioneel vertrouwen tussen landen signaleert het SCP (2009: 60) ‘stabiele eigenaardigheden’. Zo is bijvoorbeeld in Denemarken en Oostenrijk het vertrouwen in politie en justitie hoog en hebben Britten erg weinig vertrouwen in de schrijvende pers. Vergelijken we Eurobarometergegevens (2005), dan is het institutioneel vertrouwen groot in Nederland en Oostenrijk, gemiddeld in Duitsland en iets beneden het Europees gemiddelde in Zweden en het Verenigd Koninkrijk. Landen in Centraal- en Oost-Europa en enkele Zuid-Europese lidstaten scoren echter beduidend lager. In tabel 4 is het vertrouwen in enkele relevante binnenlandse instituties weergegeven alsmede een gemiddelde score (gebaseerd op dertien instituties).

Ook het Amerikaanse PR-bureau Edelman doet sinds 2001 jaarlijks onderzoek in 25 landen (wereldwijd) naar institutioneel vertrouwen. Edelman maakt daarbij onderscheid tussen vertrouwen in de overheid, in het bedrijfsleven, in de media en in non-gouvernementele organisaties (NGO’s). Nederland, Zweden, Duitsland en het Verenigd Koninkrijk maken deel uit van het onderzoek, Oostenrijk niet. In januari 2013 verscheen de Trust Barometer 2013. Hiervoor ondervroeg Edelman in ieder land telefonisch tweehonderd hogeropgeleiden die goed op de hoogte zijn van het publieke beleid. De index maakt duidelijk dat het mondiale vertrouwen jaarlijks schommelt: ten opzichte van 2012 is een stijging zichtbaar van het gemiddelde vertrouwen op alle vier domeinen van 51% naar 57%. Het ‘grote publiek’ scoort volgens Edelman gemiddeld ongeveer 10% lager op alle indicatoren.

De vier landen uit dit onderzoek bevinden zich allen in de middenmoot van de Trust Barometer. Nederland scoort met 59% nipt boven het gemiddelde en neemt daarmee de elfde positie in. Het Verenigd Koninkrijk is met 53% zestiende; Duitsland (55%) en Zweden (54%) scoren ertussen in (zie tabel 5). In Zweden is het vertrouwen in de overheid hoog (65%) en het vertrouwen in de media (47%) en in NGO’s (46%) relatief laag. Het Verenigd Koninkrijk vertoont een tegengesteld beeld met veel minder vertrouwen in de overheid. Duitsland en het Verenigd Koninkrijk liggen dicht bij elkaar, waarbij in Duitsland het vertrouwen in de media veel groter is en in het bedrijfsleven kleiner. Nederland vertoont overeenkomst met Zweden als het gaat om vertrouwen in overheid en bedrijfsleven, waarbij Nederlanders meer vertrouwen hebben in de media en in NGO’s. Wat betreft de onderlinge verhoudingen stemt het beeld uit de Edelman Trust Barometer in grote lijnen overeen met de gegevens uit de Eurobarometer.

Tabel 17: Percentage hoger opgeleiden met vertrouwen in instituties

	Nederland	Zweden	Verenigd Koninkrijk	Duitsland
Overheid	62%	65%	47%	48%
Bedrijfsleven	61%	58%	56%	48%
Media	57%	47%	47%	61%
NGO’s	57%	46%	61%	64%
Gemiddeld	59%	54%	53%	55%

Bron: Global Deck – Edelman Trust Barometer 2013

Tot slot relateerde het SCP (2009) Eurobarometergegevens over sociaal en institutioneel vertrouwen met cijfers over het vertrouwen in andere volkeren, dat kan

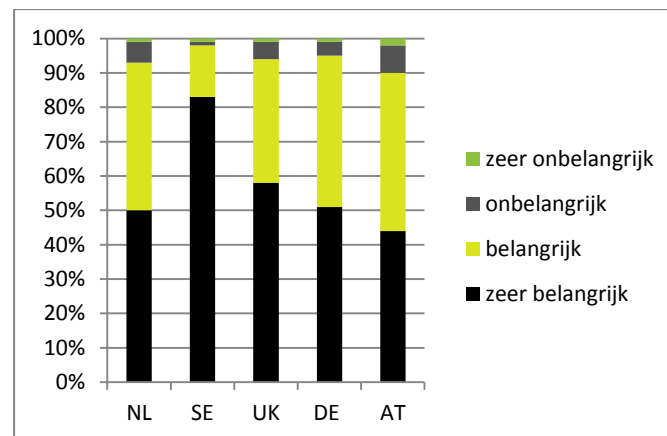
worden gezien als een variant op sociaal vertrouwen.¹¹² Zweden en Nederland behoren wederom tot de kopgroep met respectievelijk 78% en 72% vertrouwen in andere EU-landen, het Verenigd Koninkrijk (67%) scoort net boven het gemiddelde van 65% en Duitsland en Oostenrijk (beide 63%) nipt eronder. Hoewel deze laatste gegevens stammen uit 1996 – dus ruim voor de terrorismedreiging sinds 2001 en de krediet- en Eurocrisis – blijken de drie vormen van vertrouwen positief gecorreleerd; de afwijkingsscores laten landen zien waar alle drie soorten vertrouwen hoog zijn (Finland, Denemarken, Ierland en Nederland) en waar ze laag zijn (Griekenland en Portugal), hetgeen wederom duidt op samenhang tussen vertrouwen en culturele waarden.

B.4. Opinies over duurzaamheidsvraagstukken

Naast institutionele aspecten is het ook van belang om te bekijken in hoeverre in de beleving van burgers ruimte en aandacht is voor duurzaamheidsvraagstukken. Het periodieke Eurobarometer onderzoek *Attitudes of European citizens towards the environment* biedt inzicht in de opvattingen van burgers in alle EU-landen over duurzaamheidsvraagstukken. Voor de vijf landen uit dit onderzoek brengen we een aantal elementen over het voetlicht uit de rapportages uit 2004, 2008 en 2011.

Op de vraag hoe belangrijk de bescherming van het milieu voor burgers is, scoort Zweden van de vijf landen veruit het hoogst: meer dan 80% vindt het milieu zeer belangrijk. Nederland en Oostenrijk scoren het laagst. Slechts 2% van de Zweden vindt het milieu onbelangrijk, tegenover 7% van de Nederlanders en 10% van de Oostenrijkers.

Figuur 7: Hoe belangrijk is de bescherming van het milieu voor u persoonlijk? (%)

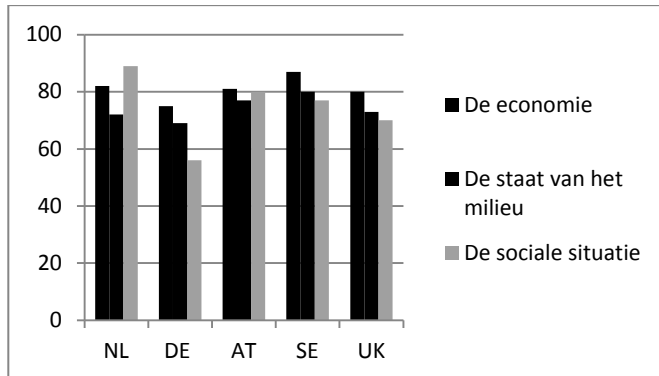
Bron: Special Eurobarometer 365 (2011)

Vergeleken met de economische en de sociale situatie in het land, is het milieu voor Nederlanders het minst bepalend voor hun kwaliteit van leven. Waar in de vier andere

¹¹² Het globale beeld wat betreft vertrouwen in andere volkeren is dat Noord-Europese landen meer vertrouwen genieten dan zuidelijke landen en dat kleine landen eerder worden vertrouwd dan grote landen. Ook nabijheid speelt een rol: buurlanden vertrouwen elkaar. Delhey (2005) constateert dat vooral culturele overeenkomst (met name taalverwantschap en religie) begunstigend werkt in het vertrouwen in andere landen (SCP, 2009).

landen de economie – mede door de huidige economische crisis – het meeste gewicht in de schaal legt, is dat in Nederland de sociale situatie. In de overige vier landen staat het milieu op de tweede plaats, waarbij vooral de Zweden veel waarde aan de staat van het milieu toekennen voor hun kwaliteit van leven.

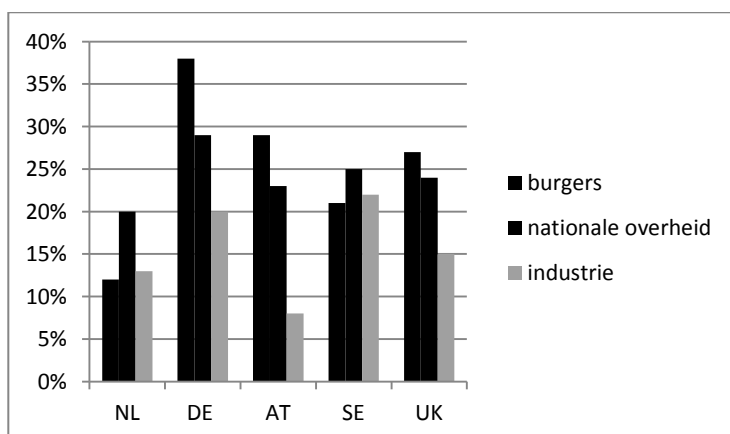
Figuur 8: In welke mate zijn de volgende factoren bepalend voor uw kwaliteit van leven? (%)

Bron: Special Eurobarometer 365 (2011)

Op de vraag of burgers voldoende doen voor het milieuprobleem scoort Nederland (na Bulgarije) het laagst van heel Europa: slechts 12% vindt dat de Nederlandse burger zich voldoende inzet. Duitsland is koploper: 38% van de Duitsers is tevreden over de inzet van burgers voor het milieu. Oostenrijk, het Verenigd Koninkrijk en Zweden bevinden zich in de middenmoot. De Nederlander vindt zelfs dat burgers zich minder inzetten dan de overheid en de industrie; in de andere landen is de onvrede over de industrie het hoogst. De onvrede over de inzet van de overheid is het hoogst in Nederland, gevolgd door Oostenrijk, terwijl Duitsers het meest tevreden zijn over de inspanningen van de rijksoverheid. Deze scores roepen de vraag op of Nederlanders over de gehele linie kritischer zijn ten opzicht van elkaar en instituties, maar dat strookt niet met de hoge scores op sociaal en institutioneel vertrouwen.

Figuur 9: Ik vind dat de volgende partijen zich voldoende inzetten voor het milieu (%)

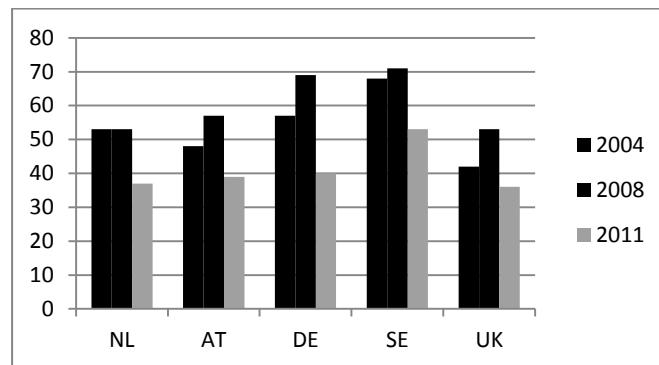

Bron: Special Eurobarometer 365 (2011)

Van alle milieugerelateerde problemen maakten Europese burgers zich in 2011 het meest zorgen over ‘door de mens veroorzaakte milieurampen’ – een forse toename

vergeleken met de metingen uit 2004 en 2008. Een mogelijke verklaring hiervoor is dat dit onderzoek in april 2011 is uitgevoerd, toen het wereldnieuws beheerst werd door de kernramp in Fukushima. In 2004 was klimaatverandering voor de Nederlander nog het grootste zorgpunt; ‘door de mens veroorzaakte rampen’ stond toen op de plek vier. Deze fluctuaties illustreren hoezeer actuele ontwikkelingen en media-aandacht van invloed zijn op de leefwereld van burgers. De zorg voor klimaatverandering leeft in Zweden het sterkst. De overige landen ontlopen elkaar weinig, met het Verenigd Koninkrijk als hekkensluiter.

Figuur 10: Maakt u zich over klimaatverandering? (%)

Bron: Special Eurobarometer 217 (2004), 295 (2008) & 365 (2011)

Tot slot belichten we aan de hand van enkele stellingen het feitelijke gedrag van burgers in de vijf landen. Tabel 15 bevat een overzicht van acties die te maken hebben met milieuoverwegingen op de vier thema's uit deze studie. Wederom is Zweden koploper, met name op het terrein van energie en mobiliteit. Op de stelling over voeding springt Oostenrijk er in positieve zin uit. Op afval zijn de verschillen relatief klein, waarbij de Britten goed scoren, gevolgd door Oostenrijk. Nederland scoort laag op energie en voeding en in de middenmoot op de overige thema's. Echter, omdat het hier zelfrapportages op sociaal-wenselijke stellingen betreft, vertellen deze uitkomsten wellicht net zoveel over culturele aspecten als over het feitelijke gedrag.

Tabel 18: Feitelijk gedrag in de afgelopen maand

Thema	Stelling	NL	DE	AT	SE	UK
Huishoudelijk energiegebruik	Ik heb de afgelopen maand mijn energiegebruik verminderd.	52%	62%	60%	64%	52%
Persoonlijke mobiliteit	Ik heb de afgelopen maand gekozen voor meer milieubewuste vormen van reizen.	50%	33%	34%	63%	37%
	Ik heb de afgelopen maand minder vaak mijn auto gebruikt.	32%	27%	21%	36%	25%
Voeding	Ik heb de afgelopen maand lokaal geproduceerde producten of boodschappen gekocht.	20%	43%	51%	47%	31%
Afval en	Ik heb de afgelopen maand het grootste	75%	73%	73%	78%	79%

Thema	Stelling	NL	DE	AT	SE	UK
recycling	deel van mijn afval gerecycled.					
	Ik heb de afgelopen maand mijn gebruik van wegwerpartikelen verminderd (plastic tassen, verpakkingsmateriaal, etc.)	38%	42%	47%	36%	44%

Bron: Special Eurobarometer 365 (2011)

B.5. Institutionele kenmerken

Naast culturele waarden en vertrouwen zijn ook institutionele en staatkundige kenmerken van invloed op de wijze waarop een samenleving omgaat met duurzaamheidsvraagstukken en de rol en verantwoordelijkheid die daarbij aan burgers, overheid en bedrijfsleven wordt toegedicht. In deze paragraaf belichten we het krachtenveld van beleidsactoren en stakeholders, de besluitvormingshiërarchie en de opbouw en de ideologische worteling van de verzorgingsstaat in de vijf landen.

Verzorgingsstaat en bestuurscultuur

Binnen Europa zijn verschillende verzorgingsstaattypen te onderscheiden. De meest gebruikte indeling is die van Esping-Andersen (1996) die zowel het voorzieningsniveau in ogenschouw neemt als het stelsel van bestuur en besluitvorming. Deze indeling legt bloot dat de wijze waarop verzorgingsstaten in de twintigste eeuw tot ontwikkeling kwamen nauw verwant is met de culturele traditie van landen. Esping-Andersen onderscheidt de volgende typen:

- *De sociaaldemocratische verzorgingsstaat* wordt gekenmerkt door kleine inkomensverschillen en een hoge arbeidsparticipatie. Belastingen en premies zijn hoog om de sociale zekerheid te financieren. Dit type komt voor in Denemarken, Zweden en Finland.
- *De corporatistische verzorgingsstaat* kent eveneens een hoog voorzieningsniveau, maar de toekenning van rechten is selectiever (elke beroepsgroep heeft een eigen regeling) en de sociale zekerheid is gericht op instandhouding van het verworven levenspeil. Werknemers- en werkgeversorganisaties spelen een belangrijke rol; de rol van de overheid op de arbeidsmarkt is beperkt. Dit type komt voor in Duitsland, Oostenrijk, Frankrijk, België en Luxemburg.
- *De liberale verzorgingsstaat* kent een veel lager niveau van sociale voorzieningen: uitkeringen zijn moeilijk te krijgen, de uitkeringspercentages zijn lager en de uitkeringsduur korter. De overheid bemoeit zich beperkt met zorgtaken en trekt er weinig geld voor uit. Dit type komt voor in het Verenigd Koninkrijk en Ierland (en in de VS, Canada en Australië).
- *De mediterrane verzorgingsstaat* heeft corporatistische kenmerken: er zijn ruime voorzieningen voor werkenden (pensioenen), maar de bijstandsniveaus zijn laag, evenals de arbeidsparticipatie van vrouwen. Spanje en Griekenland zijn de duidelijkste representanten, Italië en Portugal kunnen beschouwd worden als meer gematigd.

Nederland laat zich niet direct in een van de vier typen indelen maar combineert elementen van de eerste twee: het Nederlandse stelsel is op sociaaldemocratische leest geschoeid, maar geworteld in een corporatistische traditie.

Afgezien van het Verenigd Koninkrijk voert in de landen uit dit onderzoek het corporatistische model de boventoon. Duitsland en Oostenrijk zijn van oudsher typische corporatistische verzorgingsstaten, maar ook de Nederlandse en de Zweedse verzorgingsstaat hebben corporatistische wortels. Het corporatisme ontstond in de 19^e eeuw in Europa als een maatschappijstelsel waarin wetgevende macht werd toegekend aan burgervergaderingen die economische, industriële, agrarische en professionele groepen vertegenwoordigden. Na de Tweede Wereldoorlog ontwikkelde het corporatisme zich in landen als Nederland, Oostenrijk, Duitsland en Zweden tot een consensusgerichte benadering om conflicten tussen sociale partners (rondom arbeid en kapitaal) op te lossen.

In de verschillende landen heeft het institutionele stelsel zich gaandeweg anders ontwikkeld. In Zweden resulteerde dit in een sterke institutionalisering van het onderhandelingsmodel, waarbij 'vadertje staat' optreedt als hoeder van het collectief belang (sociaaldemocratisch model). In Nederland ontstond na de verzuiling sinds eind jaren zestig geleidelijk het poldermodel, waarin de sociale partners relatief veel invloed uitoefenen op de beleidsontwikkeling. Duitsland en Oostenrijk kennen een enigszins vergelijkbaar overlegmodel, dat bekend staat als het Rijnlandmodel. Deze overlegeconomieën worden ook wel neocorporatistisch genoemd, vanwege de aanwezigheid van mechanismen om een balans te zoeken tussen competitie en samenwerking, partnerschappen tussen private en publieke stakeholders te versterken en cruciale economische sectoren van de nationale economie te beschermen. Het Angelsaksische liberale model uit het Verenigd Koninkrijk wordt vaak als tegenpool gezien van het (neo)corporatisme. Dit stelsel kenmerkt zich door het stimuleren van vrije concurrentie, een terugtrekkende overheid, deregulering en privatisering van de publieke sector, internationalisering, en minder aandacht voor sociale welvaartsstaatarrangementen en de bekostiging daarvan.

Neocorporatisme gaat gepaard met een (relatief) hoge belastingdruk om de welvaartsstaat in stand te houden. Om de kosten van de sociale zekerheid te beteugelen zien we sinds de tachtiger jaren tachtig in veel corporatistische landen een toename van neoliberale maatregelen zoals het inperken van de welvaartsstaat, deregulering en liberalisering van nutsbedrijven (Jessop, 2002). In het afgelopen decennium zijn er verschuivingen zichtbaar – de meest recente ingegeven of versterkt door de crisis – die ertoe leiden dat de grenzen tussen de typen verzorgingsstaten geleidelijk diffuser worden. Wat echter zichtbaar blijft, zijn de verschillen in bestuurs- en besluitvormingscultuur. Die hebben bovendien weerslag op de omgang met duurzaamheidsvraagstukken. In de laatste decennia van de twintigste eeuw boden de neocorporatistische en sociaaldemocratische landen ruimte aan beleidsvorming op het terrein van duurzaamheid en milieu. In het Verenigd Koninkrijk daarentegen, werd aandacht voor milieu en duurzaamheid lange tijd vooral gezien als ongewenste rem op de economische groei. Dit is ook terug te zien in de resultaten op milieu- en duurzaamheidsgebied (Dryzek, 2005).

Besluitvormingsstructuur

In Nederland zijn besluitvormingscompetenties verdeeld tussen rijk, provincies en gemeenten, waarbij ook de laatstgenoemde op sommige terreinen wetgevende bevoegdheden kent, bijvoorbeeld het opstellen van een bestemmingsplan. De rol van de provincie is minder sterk uitgekristalliseerd, maar daar liggen in principe taken die supra-lokaal van aard zijn op, bijvoorbeeld op het gebied van infrastructuur, openbaar vervoer en milieubeheer. De rol van de provincies is aan discussies onderhevig, getuige de plannen van het huidige kabinet voor de samenvoeging van provincies. De Nederlandse bestuurscultuur behelst eerder coördinatie en afstemming tussen bestuurslagen dan confrontatie en aanwijzing. Bij een decentraal stelsel, waarbij onderlinge afstemming en coördinatie tussen de bestuurslagen geïnstitutionaliseerd is, kan het rijk niet zonder meer de besluitvorming overnemen en besluiten van lagere overheden 'overrulen'.

Ook Duitsland kent van oudsher een decentraal stelsel, dat echter anders uitpakt doordat deelstaten vergaande wetgevende bevoegdheden hebben. Net als in Oostenrijk biedt de federale structuur in Duitsland mogelijkheden om beleid te ontwikkelen dat aansluit bij regionale en lokale behoeften; de keerzijde hiervan is dat geklaagd wordt over complexiteit en bureaucratie. De federale structuur maakt het bovendien lastig om regels te wijzigen, met name als deze een verandering voorstellen in de machtsverhoudingen tussen federale regering en deelstaatregeringen in het voordeel van eerstgenoemde (Pelinka et al., 2011). De Oostenrijkse regering betreft actief een veelheid aan belanghebbenden in het beleidsproces. Daarmee organiseert ze haar eigen tegenkrachten en creëert ze 'veto-spelers' die daadkrachtige besluitvorming kunnen bemoeilijken. Dit maakt de onderlinge afstemming tussen verschillende wetgevende overheden complex. Tegelijkertijd wordt het Oostenrijkse succes op het gebied van bijvoorbeeld luchtkwaliteit, verbetering van riolering, de herintroductie van de zalm in de Donau en het succesvol recycling van uiteenlopende afvalstromen toegeschreven aan het samenkomen van publieke vraag, federaal en provinciaal bestuur en betrokkenheid vanuit industrie. Daarmee ademt het Oostenrijkse stelsel nog steeds een corporatistische bestuurs- en besluitvormingsstructuur (OECD, 2003).

Zweden kent eveneens een decentraal stelsel van nationale, regionale en lokale overheden. Gemeenten en regio's hebben gaandeweg steeds meer bevoegdheden en taken gekregen – waarbij niet alleen sprake is van decentralisering van taken maar ook van politieke macht. Tegenover de decentrale besluitvormingsstructuur in de neocorporatistische landen staat het Britse 'Westminster model', dat gekenmerkt wordt door een sterk gecentraliseerde staat met een uitvoerende macht die weinig belemmeringen kent bij het implementeren van de eigen beleidskeuzes. De wetgevende bevoegdheden van lokale overheden zijn minimaal. Hoewel regelmatig uitgedaagd, is dit model niet substantieel veranderd.

Van government naar governance

Tegelijkertijd is in Europa (en ook daarbuiten) een ontwikkeling zichtbaar die beleidsontwikkeling en -implementatie doet veranderen: de verschuiving van *government* naar *governance*. Hoewel er nog steeds overleg plaatsvindt tussen door de staat erkende partijen, groeit de roep om meer transparantie en meer lokale afstemming en samenwerking met burgers. Deze roep om governance komt voort uit de overtuiging dat de overheid niet meer de enige besluitvormende speler is, dat kennis

niet langer onbetwist en afkomstig van wetenschappers is en dat stakeholders van elkaar afhankelijk zijn om gewenste beleidsuitkomsten te bereiken.

Dat rationele planning en hiërarchische sturing aan geloofwaardigheid heeft ingeboet komt mede doordat burgers meer informatie tot hun beschikking hebben en zich daardoor meer bewust zijn van mogelijke perverse uitkomsten van beleid. Crises als BSE, mond- en klauwzeer en de ramp in Fukushima hebben duidelijk gemaakt dat de kennis van wetenschap en beleid soms tekortschiet of tegenstrijdig is en dat de acceptatie van risico's deel uitmaakt van besluitvorming (Beck, 1992). Recente voorbeelden van maatschappelijke discussies over risico's en onzekerheden zijn de controversen rondom CO₂-opslag (Barendrecht), schaliegas en de aardbevingen die in Noordoost-Groningen optreden als gevolg van de gaswinning. De huidige duurzaamheidsvraagstukken zijn in dit opzicht zeer complex, omdat ze worden gekenmerkt door conflicterende kennisclaims en uiteenlopende belangen (Hisschemöller & Hoppe, 2001).

Governance noodzaakt tot nieuwe vormen van samenwerking, dialoog en netwerkvorming. Op lokaal en regionaal niveau is een toenemend aantal initiatieven zichtbaar van burgers en maatschappelijke netwerken, al dan niet in samenwerking met bedrijfsleven en gemeenten om collectief problemen aan te pakken. Omdat partijen elkaar in zulke processen (beter) leren kennen, ontstaat een basis voor wederzijds vertrouwen, wat niet alleen kan leiden tot het oplossen van gedeelde problemen, maar ook bijdraagt aan de vorming van nieuwe identiteiten (Hajer, 2003). Bestaande formele instituties worden meer en meer uitgedaagd door nieuwe vormen van beleidsvorming buiten de formele arena's. Omdat de regels nog niet zijn uitgekristalliseerd ontstaat ruimte voor vernieuwing en experiment – inhoudelijk maar ook procesmatig. Beleidsvorming en politieke processen vinden daardoor steeds meer vaker buiten het traditionele constitutionele veld plaats, denk aan de toename van collaboratieve en interactieve beleidsvorming en stakeholderdialogen.

Een andere uitdaging, tot slot, waarvoor bestaande formele instituties zich gesteld zien, is de toegenomen politisering van het nationale overheidsbeleid waardoor effectieve coördinatie en consensus onder druk komen te staan. Deze trend zien we terug in de verschillende landen, met een groeiende populariteit van partijen aan de linker- en rechter buitenflanken en daarmee een toename van extreme posities in het debat. Ook de oplopende spanningen tussen sociale partners in Nederland in de laatste jaren wijst erop dat het traditionele overlegmodel uitgehold lijkt te raken. In Zweden is een vergelijkbare ontwikkeling zichtbaar (Lindvall & Sebring, 2005).

B.6. Conclusies

De bovenstaande analyses tonen een zekere culturele en institutionele homogeniteit tussen de vijf landen in vergelijking met de rest van de Europese Unie. Statistieken voor sociaal en institutioneel vertrouwen onderschrijven dit beeld: de vijf landen bevinden zich in 'het linkerrijtje', waarbij Nederland op beide variabelen koploper is. Ook in Oostenrijk is het vertrouwen in instituties groot (overheid, bedrijfsleven, NGOs en de media), terwijl de Zweden het meeste vertrouwen hebben in elkaar. Het Verenigd Koninkrijk en Duitsland bewegen zich op beide dimensies rond het Europees gemiddelde. Het vertrouwen in de overheid is vooral groot Nederland, Zweden en Oostenrijk, waarbij in alle landen het parlement meer vertrouwen geniet dan de regering.

Kijken we naar culturele verwantschap tussen landen, dan vertoont Nederland het meeste overeenkomst met Zweden en Oostenrijk. Deze landen delen culturele waarden als het uitoefenen van controle over het eigen leven en het streven naar autonomie, welzijn, zelfexpressie en geringe machtsverschillen. De raakvlakken tussen Nederland en Oostenrijk zijn wellicht groter dan verondersteld. Alleen kent Nederland een wat sterkere individualistische en meer feminiene inslag, terwijl de Oostenrijkse cultuur juist vrij sterk masculien ingesteld is. De culturele verwantschap met Zweden ligt vooral in de van oudsher krachtige, op sociaaldemocratische leest geschoeide verzorgingsstaat. Die komt voort uit een culturele traditie die wordt gekenmerkt door een geringe acceptatie van sociale ongelijkheid en onzekerheid en een sterke mate van sociale integratie en profilering door groepen (in Nederland met name geworteld in de verzuiling).

Tot slot delen de vijf landen een overwegend egalitaristische cultuur die een maatschappelijke voedingsbodem schept voor beleidsmaatregelen op het terrein van duurzaamheid. Dit geldt wellicht het sterkst voor het sociaaldemocratische Zweden en het minst sterk voor het liberale Verenigd Koninkrijk en in Duitsland, waar het egalitarisme geleidelijk afneemt. De overlegeconomieën in Nederland en Oostenrijk bevinden zich daar tussenin.

Tabel 19: Schema 1: Overzicht contextvariabelen

	Nederland	Zweden	Verenigd Koninkrijk	Duitsland	Oostenrijk
Cultuurmodel Hofstede	Machtsafstand: laag Onzekerheids-vermijding: laag Individualisme: bovengemid. Masculiniteit: laag Oriëntatie: lange termijn	Machtsafstand: laag Onzekerheids-vermijding: laag Individualisme: hoog Masculiniteit: laag Oriëntatie: korte termijn	Machtsafstand: laag Onzekerheids-vermijding: modaal Individualisme: hoog Masculiniteit: gemiddeld Oriëntatie: gemiddeld	Machtsafstand: laag Onzekerheids-vermijding: modaal Individualisme: benedengem. Masculiniteit: gemiddeld Oriëntatie: licht korte termijn	Machtsafstand: laag Onzekerheids-vermijding: modaal Individualisme: benedengem. Masculiniteit: bovengemiddeld Oriëntatie: licht korte termijn
Grid-group-theorie	Egalitaristische cultuur, waarbij individualisme en fatalisme geleidelijk afneemt.	Sterk egalitaristische cultuur met hiërarchische inslag; dalend individualisme en fatalisme.	Stabiele licht egalitaristische cultuur (rond EU-landengemiddelde).	Overwegend individualistische cultuur met lichte daling egalitarisme.	Overwegend egalitaristische cultuur, waarbij fatalisme licht afneemt.
Sociaal vertrouwen	Hoog	Hoog	Gemiddeld	Gemiddeld	Gemiddeld
Institutioneel vertrouwen	Relatief veel vertrouwen in alle instituties, vooral in de overheid, justitie en sociale partners.	Relatief veel vertrouwen in de overheid, minder vertrouwen in NGO's en de media.	Relatief weinig vertrouwen in de overheid en de media, maar juist veel in NGO's.	Relatief weinig vertrouwen in overheid en bedrijfsleven, veel in justitie, NGO's en de media.	Relatief veel vertrouwen in de overheid, justitie en sociale partners, minder in NGO's en bedrijfsleven.
Verzorgings-staatstype	Combinatie corporatistisch en sociaal-democratisch model.	Sociaal-democratisch model	Liberaal model	Corporatistisch model	Corporatistisch model
Bestuurscultuur	Poldermodel: partnerschap tussen overheid en sociale partners.	Sterke institutionalisering, overheid bewaakt collectief belang.	Vrije concurrentie, weinig overheidsinmenging, deregulering en privatisering.	Rijnlandmodel: partnerschap gericht op samenwerking publieke en private partijen.	Rijnlandmodel: partnerschap gericht op samenwerking publiek en private partijen
Besluitvormings-model	Decentraal, toename van uitvoeringstaken gemeentelijk niveau.	Decentraal, toename macht en verantwoordelijkheid op lokaal niveau (gemeente en regio).	Centraal, weinig macht en bevoegdheden lokale overheden.	Decentraal federaal stelsel met wetgevende macht op deelstaatniveau.	Decentraal federaal stelsel met actieve inmenging van belanghebbenden.

Literatuurlijst

Beck, U. (1992): Risk society. Towards a new modernity. London: Sage.

Dryzek, J.S. (2005): The Politics of the Earth. Environmental Discourses (2nd ed.) Oxford: Oxford University Press.

Espering-Andersen, G. (1996): Welfare States in Transition: National Adaptations in Global Economies. United Nations. Research Institute for Social Development, UNRISD.

Fukuyama, F. (1995): Trust: the social virtues and the creation of prosperity. New York: Simon & Schuster.

Hajer, M. (2003): De beleidsarrangementen-benadering en 'institutionele leegte'. Eds Arts, B., Leroy, P. Verandering van politiek, vernieuwing van milieubeleid. Klassieke en post-moderne arrangementen. Nijmegen: Nijmegen University Press. pp 39-58.

Hisschemöller, M. and R. Hoppe (2001): Coping with intractable controversies: The case for problem structuring in policy design and analysis, in: M. Hisschemöller, R. Hoppe, W. N. Dunn, and J. Ravetz (Eds.) Knowledge, Power and Participation Environmental Policy Analysis. Policy Studies Review Annual Volume, 12 (47–72).

Hofstede, G. (2001): Culture's Consequences. Sage Publications, Californië

Jessop, B. (2002): Liberalism, Neoliberalism and Urban Governance: A State-Theoretical Perspective. Antipode, 34 (3), 452-472.

Lindvall, J., Sebring, J. (2005): Policy Reform and the Decline of Corporatism in Sweden. West European Politics, Vol. 28, No. 5, 1057 – 1074.

OECD (2003): Environmental Performance Review of Austria. Executive Summary. The OECD Environment Programme.

Pelinka, A., Winter-Ebmer, R., Zohlnhöfer, R. (2011): Sustainable Governance Indicators 2011. Austria report.

Putnam, R.D. (2000): *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon & Schuster.

SCP (2009): Strategisch Europa. Markten en macht in 2030 en de publieke opinie over de Europese Unie. Den Haag: SCP.

SCP & CPB (2007): Divers Europa. De Europese Unie in de publieke opinie & Verscheidenheid in cultuur, economie en beleid. (Bijlage bij Staat van de Europese Unie 2007). Den Haag: SCP.

DuneWorks

Glasgebouw, SWA, 4.016, Torenallee 45
5617 BA Eindhoven
The Netherlands

T +31 (0)6 250 75 760
info@duneworks.nl
www.duneworks.nl

ECN

Westerduinweg 3	Postbus 1
1755 LE Petten	1755 LG Petten

T 088 515 4949
F 088 515 8338
info@ecn.nl
www.ecn.nl

